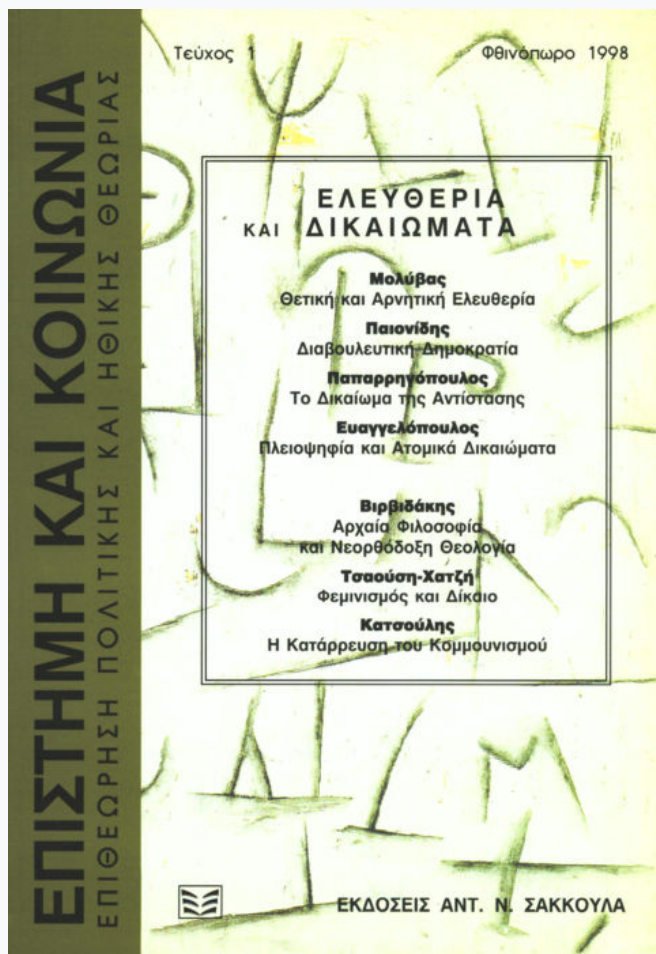

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 1 (1998)

Ελευθερία και Δικαιώματα

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και ο ρόλος του "αρχιτεκτονικού σχεδίου"

Ηλίας Κατσούλης

doi: [10.12681/sas.687](https://doi.org/10.12681/sas.687)

Copyright © 2015, Ηλίας Κατσούλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κατσούλης Η. (2015). Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και ο ρόλος του "αρχιτεκτονικού σχεδίου". *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 1, 123–162. <https://doi.org/10.12681/sas.687>

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων και ο ρόλος του ‘αρχιτεκτονικού σχεδίου’

Ηλίας Κατσούλης*

Στη μελέτη αυτή αναζητούνται οι αιτίες που προκάλεσαν την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Διακρίνεται μεταξύ της θεωρίας των ‘ιστορικών κληρονομιοτήτων’ και της ‘εγγενούς του συστήματος θεωρίας’. Η δεύτερη θεωρία αντλεί από το έργο του M. Weber, ιδιαίτερα από τις αναλύσεις του για τη γραφειοκρατία ως μιας εκ των καθοριστικών συνιστωσών του εκσυγχρονισμού. Στη συνέχεια ερευνάται η δύναμη που αποκτά η νομενκλατούρα στη Σοβιετική Ένωση, εφόσον αναδεικνύεται ως εκείνος ο συνασπισμός δυνάμεων που ελέγχει και τα μέσα της παραγωγής και τις δυνάμεις καταστολής. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία για τα κομμουνιστικά καθεστώτα γίνεται όλο και περισσότερο αναφορά στο έργο του Μαρξ, του Ένγκελς και του Λένιν, σε μια προσπάθεια να εντοπιστούν οι ιδέες που στη συνέχεια και υπό την επήρεια των δομών της ‘ασιατικής δεσποτείας’, που επέζησαν στο Σοβιετική Ένωση, συμβάλλουν στην εξήγηση της αλλοίωσης των προταγμάτων του σοσιαλισμού στις χώρες του ‘υπαρκτού σοσιαλισμού’. Εδώ προβάλλεται ιδιαίτερα η σημασία που είχε για τη νομομοποίηση πολλών από τις επιλογές των κομμουνιστικών καθεστώτων η μαρξιστική θεωρία. Η μελέτη καταλήγει στη διαπίστωση ότι υπάρχουν πολλά που θα πρέπει ακόμα να ερευνηθούν για να καταλήξει η επιστήμη στην ανάδειξη της υπάρχουσας σχέσης μεταξύ σοσιαλιστικής θεωρίας και της υλοποιημένης πράξης στις χώρες του ‘υπαρκτού σοσιαλισμού’.

Με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων¹ της ανατολικής Ευρώπης κλείνει μια μακρά περίοδος έντονης αμφισβήτησης της οικονομικο-

---

* Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

κοινωνικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων που διαμορφώθηκε σταδιακά μετά τη Γαλλική Επανάσταση σε διάστημα ενάμιση, περίπου, αιώνα. Αυτής της κυρίαρχης ως σήμερα τάξης πραγμάτων βασικά στηρίγματα είναι: α) Στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, η αρχικά ελεύθερη και στη συνέχεια κοινωνική οικονομία της αγοράς στη βάση της ελεγχόμενης ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και της θεσμικής προστασίας της εργατικής δύναμης. β) Στο πολιτικό επίπεδο, ο κοινοβουλευτισμός, η πολυφωνία και η ελεύθερη οργάνωση αντιθετικών συμφερόντων με τάση ολοκλήρωσης προπάντων στην αναγνώριση, τη διεύρυνση και την προστασία των ατομικών και, ευρύτερα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Κριτική στα κομμουνιστικά καθεστώτα ασκήθηκε από τη γένεσή τους (Kautsky, Luxemburg κλπ.). Μετά, όμως, τις πρώτες προσπάθειες φιλελευθεροποίησής τους και, ακόμη περισσότερο, από την πτώση τους, σ' ένα μέρος της επιστημονικής βιβλιογραφίας, απαλλαγμένο ως ένα σημείο από το βάρος των ιδεολογικών φορτίσεων και με μεγαλύτερες δυνατότητες πρόσβασης στο εμπειρικό υλικό, προβάλλεται η άποψη ότι την κρίση του κομμουνισμού προκάλεσαν, περισσότερο, εξωτερικοί παράγοντες (Bialer, 1989). Συγκεκριμένα, η διεύρυνση της διεθνούς αγοράς, στην οποία οι σοσιαλιστικές χώρες λόγω της οικονομικής τους καθυστέρησης δεν μπορούσαν να μετάσχουν, η τεχνολογική πρόοδος, την οποία οι χώρες της Δύσης και η Ιαπωνία προωθούσαν με ταχύτατους ρυθμούς, η διαδικασία ολοκλήρωσης της ευρωπαϊκής αγοράς, που άρχισε να γίνεται πραγματικότητα με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και, προπάντων, οι επιταχυνόμενοι εξοπλισμοί των Η.Π.Α. ανέτρεψαν κάθε προηγούμενη σχετική ισορροπία. Ιδιαίτερα μετά την εκλογή του R. Reagan ως Προέδρου των Η.Π.Α. η στροφή της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής στην αύξηση της στρατιωτικής ισχύος της Δύσης, όπως και ο αποκληθείς 'πόλεμος των άστρων', στόχευαν στη διάλυση της 'αυτοκρατορίας του κακού', όπως είχε ονομάσει ο ίδιος ο Πρόεδρος Reagan τη Σοβιετική Ένωση, πράγμα που τελικά πέτυχαν. Από το 1989 και ιδιαίτερα μετά την πτώση του τείχους του Βερολίνου διατυπώθηκε η άποψη ότι η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης προήλθε από το φρενήρη ανταγωνισμό στους εξοπλισμούς, στον οποίο η τελευταία αδυνατούσε να ανταποκριθεί.

Ο M. Djilas σ' ένα ενδιαφέρον του άρθρο που έγραψε αμέσως μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων, θεωρεί το σοβιετικό μοντέλο ως 'μια ιδιότυπη μορφή βιομηχανικού φεουδαλισμού', που το ίδιο προσφέρει την εξήγηση γιατί υπεχώρησε 'τόσο εύκολα στην επίθεση των ανθρώπων'. Τα κομμουνιστικά καθεστώτα, υποστηρίζει ο Djilas, 'από τη φύση τους είναι έτσι

διαμορφωμένα, ώστε βρέθηκαν πέρα από κάθε δυνατότητα σωτηρίας ή μεταρρύθμισης ... Ο κομμουνισμός – υπαρκτός σοσιαλισμός – δεν είναι ικανός για μεταρρύθμιση' γι' αυτό κατέρρευσε 'κατά πρώτο λόγο εξ αιτίας των εσωτερικών του αντιφάσεων και αδυναμιών' (1990: 225). Η διαδεδομένη, ωστόσο, τα τελευταία χρόνια άποψη, που επιμένει στα καθαρά εσωτερικά αίτια της κατάρρευσης, στις εγγενείς αδυναμίες του σοβιετικού κομμουνισμού, είναι πολύ παλαιότερη. Για την πληρέστερη αξιοποίηση της σχετικής, βιβλιογραφίας μπορεί να γίνει η ακόλουθη, τυπολογική χαρακτηριστική, διάκριση: α) Το σοβιετικό κοινωνικό σύστημα είχε εξαρχής σοβαρές αδυναμίες, επειδή αποτέλεσε συνέχεια και κληρονόμο του προηγούμενου ή, με όρους Djilas, επειδή το σοσιαλιστικό σύστημα διεδέχθηκε το φεουδαλικό και β) οι αδυναμίες υπήρξαν εγγενείς στην όλη δομή και λογική του συστήματος, που εγκαθιδρύθηκε με την επανάσταση των μπολσεβίκων. Σύμφωνα με τον Roth (1987: 58 επ.) η πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση μπορεί να ονομαστεί 'θεωρία των ιστορικών κληρονομιοτήτων' (Theorie der historischen Erbschaften) και η δεύτερη 'θεωρία εγγενούς του συστήματος' (Systemimmanente Theorie). Είναι φανερό ότι τα όρια μεταξύ των δύο διαφορετικών αυτών τύπων προσέγγισης του θέματός μας δεν είναι σταθερά και αμετακίνητα και ως εκ τούτου οι δύο αυτές θεωρίες διεισδύουν και συμπληρώνουν η μια την άλλη. Το κύριο επιχείρημα της πρώτης προσέγγισης είναι, ότι αντίθετα προς τις περί επανάστασης, δικτατορίας του προλεταριάτου, ρήξης με το προηγούμενο καθεστώς κλπ. θεωρίες που προβλήθηκαν για να υπογραμμίσουν τον επαναστατικό χαρακτήρα του σοβιετικού μοντέλου, στην πραγματικότητα οι δομές του παλαιού καθεστώτος επέζησαν και καθόρισαν αποφασιστικά την υφή και λειτουργία του νέου: γραφειοκρατία, τρανιτσιοναλισμός (παραδοσιοκρατία), φεουδαλικές δομές, πελατειακές σχέσεις, επιβιώνουν και τελικά θέτουν όρια στις πολιτικές και άλλες επιδιώξεις του νέου καθεστώτος. Η πλέον ριζοσπαστική εκδοχή αυτής της θεωρίας της ιστορικής συνέχειας που εν τω μεταξύ υποστηρίζεται από ένα μεγάλο αριθμό ερευνητών (Pipes 1984, Djilas 1990, Meier 1990, Scheuch 1990, Kuvacic 1993 κλπ.) διατυπώνεται στο έργο του K. Wittfogel.

Στηριζόμενος στις ιδέες του Μαρξ περί του ημιασιατικού χαρακτήρα της Ρωσίας και τις απόψεις για την ασιατική παλινόρθωση της τσαρικής Ρωσίας που ο Πλεχάνοφ αλλά και ο Λένιν ήδη από τις αρχές του αιώνα είχαν διατυπώσει, ο Wittfogel αναλύει τους όρους της διατήρησης της συνέχειας της ασιατικής δεσποτείας στην κομμουνιστική Ρωσία (1981: 456 επ.). Αναφερόμενος στις υπάρχουσες εμπειρίες από τη συντελούμενη στη Σοβιετική

Ένωση μετάβαση από την αγροτική στη βιομηχανική δεσποτεία, ο Wittfogel γράφει:

‘Η αγροτική δεσποτεία της παλαιάς κοινωνίας που ήταν στην καλύτερη περίπτωση, ημι-διευθυντική (semimanagerial), ένωσε ολοκληρωτική πολιτική δύναμη με περιορισμένο κοινωνικό και πνευματικό έλεγχο. Η βιομηχανική δεσποτεία της ανεπτυγμένης και ολοκληρωτικά διευθυντικής κοινωνίας του Apparat συνενώνει καθολικά πολιτική δύναμη με ολοκληρωτικό κοινωνικό και πνευματικό έλεγχο’ (1981: 545).

Σ’ αυτή την πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, ιδεολογικά ελεγχόμενη κατάσταση το Apparat, δηλαδή ο κομματικός μηχανισμός που είχε παντού επιβληθεί, ήλεγχε απόλυτα όλους τους σημαντικούς τομείς της παραγωγής και της διανομής των αγαθών. Σύμφωνα με τον Wittfogel η γραφειοκρατική δεσποτεία εμφανίζεται όσον αφορά την οικονομική της δύναμη και τη εξουσία πάνω στους ανθρώπους ισχυρότερη από την φεουδαλική δεσποτεία στην τσαρική Ρωσία (1981: x-xi). Την ισχύ αυτής της θεωρίας της συνέχειας για την κατανόηση του σοβιετικού κομμουνισμού επιβεβαιώνουν πλήθος ερευνών αλλά και εμπειρικών στοιχείων που κατά καιρούς έχουν δημοσιευθεί. Κατ’ αρχάς εκείνο που εντυπωσιάζει τον ερευνητή της εξέλιξης από την τσαρική στη σοβιετική εξουσία είναι η ‘συνέχεια’ όσον αφορά την αριθμητική ισχύ των κυρίαρχων στρωμάτων. Ο LeDonne (1993: 288 επ.) χρησιμοποιεί την έννοια της άρχουσας τάξης (ruling class), η κοινωνική σύνθεση της οποίας διέφερε μεν στον τσαρισμό και τον κομμουνισμό, ο αριθμός όμως των προσώπων που την αποτελούσαν ως ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού παρέμεινε σταθερός μέχρι και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Κατά τον LeDonne άρχουσα τάξη ‘είναι ένα σύνολο ατόμων με εκτελεστικές υποχρεώσεις ... που απολαμβάνει το μονοπώλιο (άσκησης της εξουσίας) και γι’ αυτό πρέπει να διακρίνεται καθαρά από το εξαρτώμενο μέρος του πληθυσμού επί του οποίου κυριαρχεί. Αυτό το μονοπώλιο υποστηρίζεται από προνόμια που βελτιώνουν τη θέση της και διατηρούν τη συνείδησή της’.

Ο πρώτος πρόεδρος της σοβιετικής δημοκρατίας της Ουκρανίας, Christian Rakowski, αναφέρει π.χ. ότι σύμφωνα με τη δική του αντίληψη αλλά και των άλλων μελών της κυβέρνησής του ‘έχει δημιουργηθεί μια πολυπληθής άρχουσα τάξη...

Το σοσιατικό γνώρισμα αυτής της ιδιότυπης τάξης ευρίσκεται στην ιδιαίτερη μορφή της ιδιοκτησίας, στην ιδιοκτησία του κρατικού μηχανισμού². Αλλά και ο L. Trotsky έδειχνε ότι είχε αντιληφθεί την εμφάνιση αυτής της νέας τάξης, αρνιόταν όμως να δεχθεί τον ‘ταξικό’ της χαρακτήρα, και γι’ αυτό την αποκαλούσε ‘βοναπαρτική κλάση’. Στο τέλος όμως κατανόησε την ιδιαι-

τερότητα της νέας μορφής ιδιοκτησίας, δηλαδή του ελέγχου τον οποίο ασκεί η κομματική/κρατική μηχανή που κατέχει τα πάντα και άρχισε να εμφανίζεται στη Σοβιετική Ένωση. Γι' αυτό ο Trotsky υποστήριξε ότι 'εάν η βοναπαρτική αλητεία είναι μια τάξη ... τότε η γραφειοκρατία ως άρχουσα τάξη έχει ένα ιστορικό μέλλον μπροστά της'³. Όλο και περισσότερο η προσοχή των πολιτικών προπάντων πρωταγωνιστών της εποχής εντός και εκτός της Σοβιετικής Ένωσης στρέφεται σ' αυτό το καινούργιο κέντρο γραφειοκρατικής εξουσίας που πήρε τη θέση της παλαιάς φεουδαλικής άρχουσας τάξης.

Τη δύναμη όμως της γραφειοκρατίας ως του νέου κέντρου εξουσίας στη βιομηχανική εποχή έχει αναλύσει υποδειγματικά ότι γίνεται εξουσία ο Max Weber πολύ προτού ο κομμουνισμός επιβληθεί στη Ρωσία. Έχοντας υπόψη του αυτήν ακριβώς τη δυναμική της γραφειοκρατικής εξουσίας λίγους μήνες μετά την επιτυχία της επανάστασης, ο Weber ανέλυσε το ενδεχόμενο, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, το σοβιετικό καθεστώς να υποταχθεί στη λογική και τα συμφέροντα αυτής της μεγάλης και αποφασιστικής δύναμης της νεωτερικότητας. Ο τρόπος με τον οποίο ο Weber παρουσιάζει τις δυνητικές γραφειοκρατικές αλλοιώσεις των διακηρυγμένων σοσιαλιστικών στόχων των μπολσεβίκων, αποτελεί το καλύτερο, ίσως, παράδειγμα εφαρμογής της εγγενούς συστημικής προσέγγισης και δείχνει ότι οι αιτίες της κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων θα πρέπει να αναζητηθούν, κυρίως, στην *ιδία τη λογική του συστήματος και στη θεωρία που το στηρίζει*.

Τον κίνδυνο επιβολής της γραφειοκρατίας στις άλλες δυνάμεις και τους θεσμούς της ορθολογικής κοινωνίας ο Weber συμπύκνωσε στην περίφημη διαπίστωση για το 'ασάλινο κέλυφος της υποταγής' (Stählerne Gehäuse der Hörigkeit), στο οποίο απειλούνταν να εγκλωβιστούν οι διαδικασίες του εκσυγχρονισμού, εάν δεν δημιουργούνταν εκείνοι οι θεσμοί που θα ήλεγχαν ή και θα απέτρεπαν την ανάδειξη της κάστας των γραφειοκρατών σε δυνάμει άρχουσα τάξη. Ο Weber έβλεπε στο δημοκρατικό, στη βάση του καθολικού και ίσου εκλογικού δικαιώματος, εκλεγμένο κοινοβούλιο, το θεσμό εκείνο στον οποίο αναδεικνύονται οι χαρισματικοί ηγέτες που έχουν κατακτήσει την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος. Ο δημοψηφισματικός ηγέτης αποτελεί στην κοινοβουλευτική δημοκρατία την αντίπαλη δύναμη, που επειδή στηρίζεται στη λαϊκή βούληση μπορεί να ελέγχει τη γραφειοκρατία και να εμποδίζει τον εγκλωβισμό της κοινωνίας στο 'ασάλινο κέλυφος της υποταγής'. Από την όλη αυτή λογική της γραφειοκρατικής δύναμης αλλά και των δυνάμεων που μπορούν να την ελέγξουν, προπάντων όμως από τις γνώσεις του των αδιεξόδων στα οποία μπορούσε να οδηγήσει η λενινιστική αντίληψη του

σοσιαλισμού, ο Weber κατέληξε στη διαπίστωση ότι, τουλάχιστον έτσι όπως ο Μαρξ και ο Ένγκελς τον φαντάστηκαν και ο Λένιν ήθελε να τον επιβάλει, ο σοσιαλισμός στη Ρωσία ήταν αδύνατον να πραγματοποιηθεί.

Σε μια διάλεξη του με τίτλο *Der Sozialismus* που έκανε τον Ιούνιο του 1918 στη Βιέννη και της οποίας ορισμένες θέσεις παρουσίασε λίγους μήνες αργότερα στο Μόναχο στην περίφημη ομιλία του *Politik als Beruf*, ο Weber προέβη σε ορισμένες εκτιμήσεις της πορείας που θα ακολουθούσε ο σοβιετικός σοσιαλισμός, που έμελλε να δικαιωθούν από την εξέλιξη των σοβιετικού τύπου καθεστώτων. Κατ' αρχάς ο Weber διέκρινε ότι η τάση που τελικά επικρατούσε στο σοβιετικό σοσιαλισμό ήταν εκείνη της *Durchstaatlichung*, δηλαδή της υπερχρηματοποίησης όλων των δραστηριοτήτων κατά το πρότυπο της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σ' αυτή τη μορφή της 'κοινωνικοποιημένης οικονομίας' (*Gemeinwirtschaft*) υποχρεώθηκαν στη διάρκεια του πολέμου να συνεργαστούν όλοι οι φορείς της παραγωγής: κράτος, ιδιοκτήτες, εργαζόμενοι, γεγονός που οδήγησε σε μια σύγκλιση των στόχων αλλά και των συμφερόντων των τριών αυτών ανταγωνιστικών δυνάμεων. Σε μια τέτοιου είδους αναγκαστική συνεργασία ο Λένιν και οι σύντροφοί του έβλεπαν ότι 'οι κρατικοί υπάλληλοι θα ελέγχουν τον ιδιοκτήτη' και ότι 'η παραγωγή θα διευθύνεται από το κράτος'. Μ' αυτόν τον τρόπο πίστευαν οι μπολσεβίκοι ότι φτάνει κανείς στον 'αληθινό' σοσιαλισμό ή τέλος πάντων ευρίσκεται στο σωστό δρόμο για την κατάκτησή του, υποστήριζε ο Weber.

Βέβαια αυτό αποτελούσε φαντασίωση των μπολσεβίκων, διότι 'καθένας, που μπορεί να λογαριάζει, ξέρει ότι δεν είναι δυνατόν, εάν δε θέλεις να οδηγηθείς στην καταστροφή, να συνεχίσεις να παράγεις στην ειρηνική περίοδο όπως τώρα [στον πόλεμο, Η.Κ.] και ότι στην ειρήνη μια τέτοια κρατικοποίηση, δηλαδή αναγκαστική καρτελοποίηση (*Zwangskartellierung*) των επιχειρηματιών κάθε κλάδου και η συμμετοχή του κράτους σ' αυτά τα καρτέλ ... στην πραγματικότητα δε θα σημάνει την κυριαρχία του κράτους επί της βιομηχανικής παραγωγής, αλλά την κυριαρχία της βιομηχανίας στο κράτος και μάλιστα κατά έναν πολύ δυσάρεστο τρόπο' (1984: 613-4).

Στον καπιταλισμό η πολιτική/κρατική και η ιδιωτικοοικονομική υπαλληλία (των καρτέλ, των μεγάλων επιχειρήσεων, των τραπεζών) αποτελούν χωριστά σώματα και γι' αυτό μπορεί κανείς να ελέγχει μέσω της πολιτικής εξουσίας την οικονομική. Στην περίπτωση όμως της κρατικοποίησης της ιδιωτικής οικονομίας 'θα ενώνονταν και η κρατική και η ιδιωτική υπαλληλία σε ένα σώμα με όμοια συμφέροντα και γι' αυτό θα ήταν αδύνατο να ελεγχθούν. Σε κάθε περίπτωση όμως το κέρδος ως οδηγητικός στόχος της παρα-

γωγής δε θα καταργούνταν. Το ίδιο το κράτος όμως θα συγκέντρωνε το μίσος των εργατών που τώρα εισπράττουν οι επιχειρηματίες' (615). Σ' αυτό το σύστημα, που ο Weber ονόμαζε 'κρατικό σοσιαλισμό', η εξάρτηση των εργατών θα ήταν μεγαλύτερη αφού στο σοσιαλισμό οι σχέσεις εξουσίας είναι αδύνατο να αλλάξουν. Η ενδεχόμενη κατάργηση του ιδιωτικού καπιταλισμού δε θα οδηγούσε στην καταστροφή του ασάλινου κέλφους της σύγχρονης εξαρτημένης εργασίας, αλλά αντίθετα: 'τώρα θα γινόταν γραφειοκρατική και η διοίκηση των κρατικοποιημένων ή σε μια οποιαδήποτε κοινωνικοποιημένη οικονομία ενταγμένων επιχειρήσεων'.

Παίρνοντας ως παράδειγμα τον τρόπο ζωής των εργατών στα κρατικοποιημένα ορυχεία και τους σιδηροδρόμους της Πρωσίας, ο Weber υποστήριξε ότι σε καμία περίπτωση δεν είναι αισθητά διαφορετικός απ' ό,τι στις μεγάλες ιδιωτικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Στις κρατικοποιημένες επιχειρήσεις οι υπάλληλοι και οι εργάτες 'είναι λιγότερο ελεύθεροι, διότι κάθε σύγκρουση με την κρατική γραφειοκρατία δεν έχει ελπίδα επιτυχίας, διότι δεν υπάρχει μια ενδιαφερόμενη αρχή στην οποία, σύμφωνα με το νόμο, θα μπορούσε να απευθυνθεί κανείς εναντίον της κρατικής γραφειοκρατίας και των εξουσιών της, όπως, μπορεί να το κάνει εναντίον της ιδιωτικής καπιταλιστικής'. Και ο Weber καταλήγει: 'Αυτό είναι όλη η διαφορά. Εάν ο ιδιωτικός καπιταλισμός μπορούσε να καταργηθεί, θα κυριαρχούσε *μόνη* της η κρατική γραφειοκρατία'.

Έτσι μπορεί να δημιουργηθεί 'εκείνο το κέλφος της υποταγής του μέλλοντος, στο οποίο, ίσως, οι άνθρωποι κάποτε θα υποχρεωθούν, όπως οι φελάχοι στην αρχαία Αίγυπτο, να παραδοθούν ... Και αυτό το κέλφος... συμπληρωμένο με τα δεσμά του καθενός στην επιχείρηση ... στην τάξη ... και, ίσως κάποτε στο μέλλον, στο επάγγελμα ... θα γινόταν τόσο περισσότερο ακαταμάχητο, εάν τότε στον κοινωνικό τομέα, όπως στα φεουδαρχικά κράτη του παρελθόντος μια οργάνωση των υπηκόων με κριτήρια νομοκατεστημένων τάξεων (ständische) θα ενσωματωνόταν στη γραφειοκρατία. Μια 'οργανική', δηλαδή ανατολική-αιγυπτιακή κοινωνική στρωμάτωση, αλλά σε αντίθεση με αυτήν: αυστηρά ορθολογική, όπως είναι μια μηχανή, θα εμφανιζόταν στον ορίζοντα. Ποιός μπορεί να αρνηθεί ότι μια τέτοια *δυνατότητα* εγκυμονείται στο μέλλον;' (P.S.: 331-3).

Ύστερα από αυτή τη μακρά αλλά αναγκαία παρουσίαση της βεμπεριανής ανάλυσης της *ανεξέλεγκτης* γραφειοκρατικής δύναμης, θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε αν κανείς αμφιβάλει ότι αυτή ήταν τελικά που με *λογική αναγκαιότητα* προέκυψε μέσα από το σύστημα του 'κρατικού σοσιαλισμού', έτσι όπως και ο Μαοξ είχε θεωρητικά φανταστεί και οι μπολσεβίκοι είχαν

προσαρμόσει στις ανάγκες μιας χώρας του ασιατικού δεσποτισμού; Αυτή την ανάγκη αναζήτησης των αιτιών της κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων, του γεγονότος ότι δεν επεβλήθη άλλη μορφή κομμουνισμού στον κόσμο παρά η ασιατική-δεσποτική, δηλαδή η σοβιετική, οδηγεί τη σύγχρονη κοινωνική επιστήμη να αναζητήσει τις πηγές της στην εγγενή λογική και τις συνέπειες του μαρξισμού-λενινισμού. Ένας από τους γνωστότερους πολιτικούς επιστήμονες του καιρού μας, ο A. Przeworski (1991:1), που ανήκει στη νεομαρξιστική σχολή, ζητά από την επιστήμη να μην περιοριστεί μόνο σε ιστορικές εξηγήσεις αλλά και να κατονομάσει τις θεωρητικές υποθέσεις που μας εμπόδισαν να δούμε την επερχόμενη κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων. Το τέλος του κομμουνισμού συμπαρέσυρε όλους τους ιδεολογικούς μηχανισμούς που η κομμουνιστική προπαγάνδα είχε συστήσει εντός και εκτός του κομμουνιστικού στρατοπέδου και άφησε την επιστήμη να δει και να εξετάσει όλα αυτά που πραγματικά συνέβαιναν τα χρόνια της κομμουνιστικής κυριαρχίας. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της επιστημονικής έρευνας τελικά καταλήγει να αποδώσει την κύρια αιτία της αποτυχίας του σοβιετικού μοντέλου ακριβώς σ' αυτό που ο M. Weber ονόμασε 'καθολική γραφειοκρατικοποίηση' και το οποίο κρυβόταν πίσω από ένα σύστημα το οποίο ορισμένοι συγγραφείς ονόμασαν 'κατ' ευφημισμόν' "σοσιαλισμό του μέλλοντος"..." (P.S.: 330). Αυτή η νέα γραφειοκρατία στο σοβιετικό σύστημα, της οποίας την επικράτηση ο Weber προείπε, ο Rakowski είχε δει να παίρνει στα χέρια της τους κρατικοποιημένους μοχλούς της εξουσίας και ο Τρότσκι δεν έκρυβε το φόβο του ότι μπορεί να έχει ιστορικό μέλλον μπροστά της, τελικά καταγράφηκε στη βιβλιογραφία ως 'νομενκλατούρα' (Βοσλένσκυ 1981) ή όπως ο Djilas (1957) την περιέγραψε στο ομώνυμο βιβλίο του ως 'Νέα Τάξη'⁴. Η νομενκλατούρα είναι, λοιπόν, η έννοια-κλειδί της κατανόησης όχι μόνο της Σοβιετικής Ένωσης αλλά και όλων των άλλων κομμουνιστικών καθεστώτων. Από τη μια μεριά αποτελεί την επιβίωση του γραφειοκρατικού-διοικητικού συστήματος του τσαρισμού, το οποίο, σύμφωνα με τον Weber, δεν έχει όμοιό του σ' όλη τη γη όσον αφορά τα πανούργα μέσα που χρησιμοποιούσε για τον ενουχιισμό του λαού (P.S.: 491-2) και από την άλλη είναι η ανάδειξη, μέσα από το ίδιο το κομμουνιστικό σύστημα, εκείνης της ολότητας των ιεραρχημένων σχέσεων συμφερόντων, που δημιουργήθηκαν αμέσως μετά την επανάσταση ως 'λογική' συνέπεια της ολοκληρωτικής και ανεξέλεγκτης εξουσίας της κλειστής κάστας των επαναστατών κομμουνιστών (Schubkin 1990: 35).

Αφού διά της επαναστατικής βίας καταργήθηκε κάθε ατομική ιδιοκτησία

στα μέσα της παραγωγής και στη συνέχεια και στη γη, χωρίς να επιδιωχθεί η μεταφορά του ελέγχου τους στους 'οργανωμένους ελεύθερους παραγωγούς' (Μαρξ), και αφού επεβλήθη η δικτατορία της κομματικής ηγεσίας με το μανδύα της δικτατορίας της επαναστατικής τάξης, διαμορφώθηκε σταδιακά ένα σύστημα ιδιοποίησης και διάθεσης του κοινωνικού προϊόντος που δεν υπάκουε σε κάποια οικονομική αρχή: του πλάνου, της αγοράς ή της διαπραγμάτευσης αντιθετικών συμφερόντων, αλλά στηριζόταν αποκλειστικά σε μια σταθερή και ιεραρχημένη σχέση, που υπήρξε αποτέλεσμα της αρχικής επικράτησης του επαναστατικού πυρήνα των μπολσεβίκων και στη συνέχεια της σταλινικής και μετασταλινικής νομενκλατούρας. Αυτή η σχέση που όσο συχνά κι αν άλλαζε στη διάρκεια των συνεχών ανακατατάξεων, εκκαθαρίσεων και αλλαγών των συσχετισμών δύναμης στους κύριους πυλώνες της κομμουνιστικής κυριαρχίας: στο κόμμα, στο στρατό, στην αστυνομία και τις μυστικές υπηρεσίες, παρέμεινε στις βασικές της δομές η ίδια. Δηλαδή η εξουσία στο κομμουνιστικό καθεστώς δεν επηρεάζονταν αποφασιστικά από την κινητικότητα που προκαλούν οι αλλαγές στις δομές της κοινωνίας: η πολιτική εξουσία, με άλλα λόγια, δεν ήταν, όπως συνέβαινε και συμβαίνει στις ανοικτές κοινωνίες, το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των δυνάμεων που οργανώνονται και ανταγωνίζονται μέσα στα πλαίσια που διαμορφώνουν οι θεσμοί και οι νόμοι της δημοκρατικής πολιτείας: η εξουσία στις κομμουνιστικές χώρες υπήρξε, αντίθετα, το αποτέλεσμα του *πολιτικού ελέγχου* της παραγωγικής διαδικασίας και της προνομιακής αναδιανομής του παραγόμενου κοινωνικού πλεονάσματος. Αυτά τα προνόμια τα διέθετε, σε όλα τα κομμουνιστικά καθεστώτα, η συγκριτικά ολιγομελής κομματική νομενκλατούρα (Kolakowski 1979, 3: 164).

Η κοινωνία πολιτών

Αναφερόμενος στα αποτελέσματα των ερευνών που μετά το τέλος του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' άρχισαν να βλέπουν το φως της δημοσιότητας, ένας από τους γνωστότερους μελετητές αυτών των καθεστώτων, ο Μ. Hechter (1994:165 επ.), υποστήριξε ότι προτού γίνει προσπάθεια κατάδειξης των θεωρητικών συντεταγμένων της κατάρρευσης των σοβιετικού τύπου καθεστώτων, εκείνο που προέχει να επιδιωχθεί είναι η διακρίβωση των μηχανισμών που προκάλεσαν, τουλάχιστον από τα μέσα της δεκαετίας του '70, την πασιδηλή οικονομική αδυναμία των χωρών του 'υπαρκτού σοσιαλισμού'.

Για ένα χρονικό διάστημα και υπό την επήρεια των εντυπώσεων που

είχαν προκαλέσει οι μαζικές ειρηνικές διαδηλώσεις στις περισσότερες κομμουνιστικές χώρες, πολλοί ήταν εκείνοι που υποστήριξαν ότι η κατάρρευση αυτών των καθεστώτων ήταν το αποτέλεσμα της σταδιακής διαμόρφωσης της 'κοινωνίας πολιτών', η οποία στηρίχθηκε σε εθελοντικές, αυτόνομες και δημοκρατικά οργανωμένες ομάδες και κινήματα (Solidarnosc, KOM, Χάρτα '77), που με ειρηνικά μέσα πρόβαλαν αντίσταση στις αυθαιρεσίες του κράτους διαμορφώνοντας μια αντιδημοσιότητα (Deppe et al 1991, Hosking 1992, Gellner 1996) που παρέσυρε αυτά τα σε σαθρές βάσεις στηριζόμενα καθεστώτα. Η κατ' αρχάς σωστή αυτή διαπίστωση θα παραμείνει επιφανειακή και γι' αυτό χωρίς αναλυτικό ενδιαφέρον αν δε γίνει κατανοητή ως το ορατό αποτέλεσμα θεσμικών αλλαγών, τις οποίες προκάλεσαν βαθιές δομικές ανακατατάξεις που άρχισαν, για πολλούς παρατηρητές, ήδη από τη δεκαετία του '60. Ο A. Walder (1994: 297επ.) υποστηρίζει ότι δύο ήταν οι μηχανισμοί κυριαρχίας πάνω στους οποίους τα κομμουνιστικά καθεστώτα στηρίζαν τη δύναμή τους: Το λενινιστικό-κομμουνιστικό κόμμα και η διατεταγμένη οικονομία (command economy). Το κομμουνιστικό κόμμα διέθετε σ' όλες τις χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' το αποκλειστικό προνόμιο ελέγχου των μέσων κυριαρχίας στην κοινωνία, την πολιτική, την οικονομία και το στρατό. Ο έλεγχος κάθε τομέα δραστηριότητας των πολιτών στην εργασία, στο σχολείο, στον πολιτιστικό ή τον αθλητικό σύλλογο, ακόμη και στην εκκλησία, επέτρεψε στο κομμουνιστικό κόμμα να οργανώσει ένα εκτεταμένο δίκτυο παρακολούθησης της συμπεριφοράς των πολιτών και να δημιουργήσει μια κατάσταση που μέχρι ενός βαθμού κυριαρχείτο από την αόρατη μεν αλλά για όλους αισθητή παρουσία του πληροφοριοδότη. Στην παρακολούθηση της συμπεριφοράς και της στάσης των πολιτών τα κομμουνιστικά καθεστώτα στηρίζαν την πολιτική εκείνη που τους επέτρεψε να επιβιώσουν και να δημιουργήσουν στο εσωτερικό αλλά και το εξωτερικό την εσφαλμένη εντύπωση της παντοδυναμίας τους. Η πολιτική αυτή δεν ήταν άλλη από τη γνωστή σε όλα τα ολοκληρωτικά καθεστώτα πολιτική των ανταμοιβών κάθε είδους: επαγγελματικών, οικονομικών, καταναλωτικών κλπ. για εκείνους που αναγνώριζαν το σύστημα και δέχονταν την κάθε είδους συνεργασία μαζί του, ακόμη και εκείνη του πληροφοριοδότη (Kuvacic: 1993), αλλά και των κυρώσεων που άρχιζαν με την κοινωνική και επαγγελματική περιθωριοποίηση και έφθαναν μέχρι τη στέρηση της ελευθερίας όλων εκείνων που δεν συνδοιπορούσαν.

Ο δεύτερος μηχανισμός κυριαρχίας ήταν η διατεταγμένη οικονομία, το σύστημα δηλαδή ελέγχου των μέσων της παραγωγής και κάθε μορφής ιδιο-

κτησίας αλλά και ο κεντρικός σχεδιασμός, το πλάνο (Kornai 1993: 185 επ.). Ακριβώς το μέτρο αυτό, δηλαδή κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και κεντρικός σχεδιασμός της παραγωγικής διαδικασίας, το σύνολο σχεδόν της σοσιαλιστικής πολιτικής σκέψης, από τους Μαξ και Ένγκελς μέχρι τον Λένιν και τους σύγχρονους θεωρητικούς, πίστευε ότι θα κάνει δυνατή την υπέρβαση όλων των ιστορικών αντιθέσεων στην κοινωνία και θα ανοίξει το δρόμο προς το σοσιαλισμό, στον οποίο όπως αντιπροσωπευτικά ο Mandel (1973: 15 επ.) υποστήριξε, η παραγωγή για την κάλυψη των ανθρωπίνων αναγκών θα παραμερίσει την παραγωγή για την πραγματοποίηση κέρδους. Και, όμως, όπως η πραγματική ιστορία των κομμουνιστικών καθεστώτων έδειξε, ακριβώς εδώ, στον ολοκληρωτικό δηλαδή έλεγχο της οικονομικής, γενικά, σφαίρας, από τη μοναδική ιδεολογικά νομιμοποιημένη δύναμη, το κομμουνιστικό κόμμα, βρίσκεται 'το μυστικό' της αποτυχίας των σοβιετικού τύπου καθεστώτων. Για να καλύψουν τα συνεχώς διευρυνόμενα κενά στην ικανοποίηση των αναγκών, οι κυβερνήσεις αναγκάστηκαν εκ των πραγμάτων να ανεχθούν ή και να εισαγάγουν τρόπους παραγωγής και διανομής αγαθών όπως και υπηρεσιών, που ήταν εκτός της λογικής τους συστήματος της διατεταγμένης οικονομίας. Στη 'δεύτερη αγορά'⁵ που σταδιακά άρχισε να λειτουργεί δίπλα στην επίσημη 'πρώτη αγορά', προσφέρονταν αγαθά και υπηρεσίες που δεν μπορούσε να προσφέρει ο δημόσιος τομέας, δημιουργώντας για ορισμένα τιμήματα του πληθυσμού πρόσθετες πηγές εισοδήματος και για έναν αυξανόμενο αριθμό ατόμων επιπλέον ευκαιρίες απασχόλησης. Η δεύτερη αγορά, που άρχισε να κάνει αισθητή την παρουσία της από τη δεκαετία του '70 ενθαρρύνθηκε, αλλού περισσότερο αλλού λιγότερο, και από το κομμουνιστικό κόμμα που ήθελε με αυτό τον τρόπο να ενισχύσει ιδιωτικές πρωτοβουλίες που εκ των πραγμάτων δεν ήταν δυνατόν να εκδηλωθούν και να ευδοκιμήσουν στα πλαίσια του συστήματος της διατεταγμένης οικονομίας.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα η δεύτερη αγορά αποτέλεσε ένα χώρο οικονομικής δραστηριότητας που ανέπτυξε τους δικούς του τρόπους λειτουργίας και μια λογική, τη λογική του κέρδους, που ευρίσκετο σε διαμετρική αντίθεση με την όλη λογική του κρατούντος συστήματος. Πέρα από αυτό το γεγονός, που ως τέτοιο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό και προδιέγραφε τις μελλοντικές εξελίξεις, η δεύτερη αγορά έθετε μέχρι ενός ορισμένου σημείου φραγμούς στην παρακολούθηση των πολιτών και στην εξάρτησή τους από το κόμμα και την κεντρική εξουσία. Όμως η εν γένει επίδραση που ασκούσε η διεύρυνση της δραστηριότητας των πολιτών στη δεύτερη αγορά άγγιξε σε σύντομο χρονικό διάστημα και άλλους χώρους στους οποίους επικρατούσαν

οι σχέσεις κυριαρχίας και η λογική του κομμουνιστικού συστήματος. Στο γεγονός αυτό μας παραπέμπει ο J. Reykowski (1994: 233 επ.), ο οποίος αξιοποιώντας τη θεωρία του Hechter (1987) για την αλληλεγγύη των ομάδων και τη θεωρία της συλλογικής ορθολογικής συμπεριφοράς του M. Olson (1997) καταλήγει σε συμπεράσματα που στηρίζουν τις αναλύσεις που προηγοήθηκαν. Συγκεκριμένα ο Reykowski διακρίνει μεταξύ 'συμπληρωτικών ομάδων' (compensatory groups) και 'υποχρεωτικών ομάδων' (obligatory groups). Οι πρώτες, που κυριαρχούν στις οικονομίες της αγοράς, βασίζονται σε μία οικονομία της ανταλλαγής (economy of exchange) και τα μέλη τους είναι σχετικά ανεξάρτητα. Οι δεύτερες βασίζονται σε μια οικονομία του ελέγχου (economy of control) και από τα μέλη τους απαιτείται να συμβάλουν στην παραγωγή των συλλογικών αγαθών. Ενώ στις συμπληρωματικές ομάδες τα άτομα μαζί με την ανεξαρτησία τους φέρνουν και τους κινδύνους των δικών τους πράξεων και παραλείψεων, γεγονός που τα ωθεί σε μια πρσεκτική αλλά και οικονομικά έντονα ωφελμιστική για τα ίδια στάση, στις υποχρεωτικές ομάδες οι πόροι μοιράζονται από την ίδια την ομάδα ή από μια κεντρική αρχή στη βάση αρχών όπως: ισότητα, ανάγκη, αρχαιότητα, προσπάθεια, υπακοή. Στην πρώτη περίπτωση λοιπόν οι απρόσωποι μηχανισμοί της αγοράς διαμορφώνουν το πλαίσιο δραστηριότητας των ατόμων, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η τύχη των ατόμων εξαρτάται από προσωπικούς παράγοντες και από την καλή θέληση εκείνων που διανέμουν.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στις χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' κυριαρχούσε ο δεύτερος τύπος οργάνωσης των ομάδων. Όπως όμως γνωρίζουμε από τις αναλύσεις της συλλογικής συμπεριφοράς ορθολογικών ατόμων (Olson) ιδιαίτερα στις μεγάλες ομάδες εκδηλώνεται η συμπεριφορά του λαθρεπιβάτη (free rider), μια στάση δηλαδή που στοχεύει στη συμμετοχή στην απόλαυση του συλλογικού προϊόντος που παράγει η ομάδα χωρίς την ανάλογη συμμετοχή στο κόστος της παραγωγής. Ενώ στις οικονομίες της αγοράς οι μεγάλες ομάδες προφυλάσσονται από τον κίνδυνο του 'λαθρεπιβάτη', επιβάλλοντας υποχρεώσεις, προ πάντων όμως προσφέροντας επιλεκτικά κίνητρα, οι υποχρεωτικές ομάδες στα κομμουνιστικά καθεστώτα αμύνονται στη διαλυτική της ύπαρξής τους συμπεριφορά του 'λαθρεπιβάτη', εφαρμόζοντας αποτελεσματικές μεθόδους ελέγχου. Το εκτεταμένο, λοιπόν, σύστημα, παρακολούθησης της δραστηριότητας των πολιτών στις χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' ακριβώς στην καταπολέμηση του free riding απέβλεπε, γεγονός όμως που δεν εμπόδισε όχι μόνο την εκδήλωση αυτής της συμπεριφοράς αλλά, αντίθετα, συνέτεινε ώστε να κηρυχθεί ένας διαρκής και αμεί-

λικτος πόλεμος μεταξύ του κομμουνιστικού κόμματος και των πολιτών, γεγονός που δημιούργησε μια κατάσταση γενικευμένου φόβου από όλους και για όλα (Lewada 1993:91 επ.). Οι εργάτες, οι αγρότες και γενικά οι εργαζόμενοι που, σχεδόν στο σύνολό τους, απασχολούνταν σε υποχρεωτικές ομάδες που ελέγχονταν από το κράτος, εκδήλωναν την αντίθεσή τους προς την αστυνόμευση της παραγωγής και την 'οικονομία των ελλείψεων' (επ' αυτού στη συνέχεια) όχι μόνο εμμένοντας στην κατά το δυνατόν αποχή τους από τη συμμετοχή στο κόστος της παραγωγής συλλογικών αγαθών, αλλά και ενεργώντας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να βλάπτουν το σύστημα όπου αυτοί μπορούσαν: κλοπές, σαμποτάζ, απουσία, μέθη στον τόπο της δουλειάς απετέλεσαν συμβολικές πράξεις 'αντίστασης' σ' ένα σύστημα το οποίο μόνο μια στάση αναγνώριζε: εκείνη της υποταγής στα κελεύσματά του και αναγνώρισης της ανεξέλεγκτης εξουσίας του (Szeleny/Szeleny 1994:228). Είναι εύλογο ότι για να καταπολεμηθεί η αρνητική αυτή στάση των εργαζομένων απέναντι στο καθεστώς έπρεπε να ενταθεί το σύστημα της παρακολούθησης, να αυξηθεί ο αριθμός των πληροφοριοδοτών, γεγονός που σύντομα δημιούργησε το πρόβλημα της παρακολούθησής τους! Είναι φανερό, ότι στο μέτρο που η δεύτερη αγορά επεκτείνεται και καταλαμβάνει χώρους δραστηριότητας των πολιτών που μέχρι τότε ελέγχονταν από το κράτος, διευρύνεται και ο χώρος αυτονομίας των πολιτών. Στις κομμουνιστικές χώρες η διαδικασία 'ατομικοποίησης' (individualization) των πολιτών διευρύνονταν και εντεινόταν μαζί με την επέκταση της δεύτερης αγοράς, του αυξανόμενου και εκτός κρατικού/κομματικού ελέγχου καταμερισμού της εργασίας, του πολλαπλασιασμού και της διαφοροποίησης των ρόλων (Börösz 1992) και γενικά του κοινωνικού πλουραλισμού, εξελίξεις που δημιουργούσαν και για τις στατικές και ιεραρχικά οργανωμένες με αυστηρή τη διανομή των ρόλων κομμουνιστικές κοινωνίες, τις προϋποθέσεις κοινωνικής κινητικότητας. Αυτές οι εξελίξεις και άλλες στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, προκάλεσαν διαδοχικές ρήξεις στο σύστημα κυριαρχίας και δρομολόγησαν τις διαδικασίες της εκ των έσω αποσύνθεσής του.

Ένα πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε είναι ότι οι ριζικές αλλαγές που προκάλεσε η δεύτερη αγορά, και ότι τη συνόδευε, στην οικονομική βάση των κομμουνιστικών χωρών και στο σύστημα της διατεταγμένης οικονομίας, επηρέασαν σε τέτοιο βαθμό τις θεσμικές λειτουργίες του κράτους και τις εξαρτήσεις που αυτές δημιουργούσαν, ώστε να διευρυνθεί σταδιακά το πλαίσιο ανεξαρτησίας των πολιτών

εντός του οποίου μπόρεσε να συγκροτηθεί μια δημόσια σφαίρα από την οποία αναδείχθηκε η κοινωνία πολιτών (Kumar 1993).

Οι οικονομίες των ελλείψεων και το σύστημα αναδιανομής

Όμως οι προσπάθειες επιστημονικής εξήγησης των αιτιών της κατάρρευσης των κομμουνιστικών καθεστώτων δε σταματούν εδώ. Η εμφάνιση της δεύτερης αγοράς στις χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' συνδέεται άμεσα και, μέχρι ενός σημείου, προκαλείται από την αναγκαία και εντονότερη από τη μέχρι τότε χαλαρή ένταξή τους στη διεθνή αγορά και στο παγκόσμιο σύστημα καταμερισμού της εργασίας. Είναι αλήθεια ότι μέχρι και τη δεκαετία του '60 η Σοβιετική Ένωση συμμετείχε με αξιώσεις ανταγωνισμού στην παγκόσμια τεχνική/επιστημονική επανάσταση. Ο αμυντικός και διαστημικός τομέας σε ορισμένα οπλικά συστήματα και τεχνολογίες αιχμής εφέρετο να προηγείται αισθητά των αντίστοιχων δυτικών. Όμως η όλη οργάνωση της παραγωγής και η διατεταγμένη οικονομία, η έλλειψη διαύλων επικοινωνίας και ανταλλαγής μεταξύ των διαφόρων τομέων της κρατικής εξουσίας, ιδιαίτερα η ερμητική απομόνωση από την υπόλοιπη κοινωνία τομέων που είχαν να κάνουν με την άμυνα και την εσωτερική ασφάλεια (στρατός, αστυνομία, μυστικές υπηρεσίες) εμπόδισε οι επιστημονικές κατακτήσεις να διοχετευθούν στην κοινωνία. Όταν ο υπόλοιπος κόσμος περνούσε από τις αρχές της δεκαετίας του '70 στην τρίτη βιομηχανική επανάσταση (Perkin 1996) της ηλεκτρονικής, της ρομποτικής και της βιοτεχνολογίας, οι κομμουνιστικές χώρες παρέμεναν δέσμες των δομών της βιομηχανικής κοινωνίας, των χρονοβόρων διαδικασιών της και της κατασπατάλησης των ανθρωπίνων και φυσικών πόρων. Η αναγκαία ένταξη των κομμουνιστικών χωρών στη διεθνή αγορά δημιούργησε γι' αυτές δυσκολίες που δεν μπόρεσαν τελικά να ξεπεράσουν. Οι κομμουνιστικές χώρες που στο εσωτερικό τους είχαν καταργήσει την ελεύθερη αγορά, τον ατομικό επιχειρηματία, το κέρδος και τη συσσώρευση, υποχρεώνονταν να ανοιχθούν στη διεθνή αγορά που κυριαρχούνταν ακριβώς από εκείνες τις δυνάμεις που στο εσωτερικό τους οι κομμουνιστικές κοινωνίες είχαν εκποτίσει.

Τα αδιέξοδα στα οποία οδηγούσε το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού (Nove 1991: 80-3) και η έλλειψη των εκχρηματισμένων ανταλλαγών και της ελεύθερης αγοράς ως της βασικής και έγκυρης πηγής πληροφοριών για τις ανάγκες της κατανάλωσης και την αξία και απαξία των προσφερόμενων αγαθών και υπηρεσιών, άρχισαν να γίνονται αισθητά από τις αρχές της

δεκαετίας του '70, όταν τα κράτη της ανατολικής Ευρώπης εκ των πραγμάτων υποχρεώθηκαν να ανοιχτούν στις διεθνείς αγορές που κυριαρχούνταν, βέβαια, από τις χώρες της ελεύθερης αγοράς και του ελεύθερου εμπορίου (Bödsz: 1992). Επειδή, όπως συχνά έχουμε τονίσει, στις κομμουνιστικές χώρες όχι μόνο οι αποφάσεις αλλά και τα μέσα υλοποίησής τους βρισκόνταν στα χέρια του κόμματος/κράτους, εκείνο που χαρακτήριζε όλη τη διαδικασία παραγωγής των αγαθών και υπηρεσιών που προέβλεπε ο οικονομικός σχεδιασμός, ήταν η αβεβαιότητα ως προς την έγκαιρη παράδοση στις επιχειρήσεις των αναγκαίων για την εκτέλεση του πλάνου υλικών και πρώτων υλών. Έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε εδώ την αντίδραση των εμπλεκόμενων μερών στην υλοποίηση του πλάνου και τα αποτελέσματά της, έτσι όπως κατατίθεται στη βιβλιογραφία, ιδιαίτερα από την K. Verdery (1993:1-23), αλλά και τον J. Kornai (1980 1993).

Οι συνεχείς καθυστερήσεις στην πραγματοποίηση των προγραμματισμένων επενδύσεων και την προμήθεια των αναγκαίων υλικών υποχρέωνε τους διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων που έφεραν ενώπιον της κεντρικής διοίκησης την ευθύνη υλοποίησης του πλάνου, να ακολουθήσουν την παρακάτω τακτική που είχε όμως ασυνήθιστες συνέπειες:

Πρώτο Στάδιο. Λόγω της γνωστής αδυναμίας του κεντρικού σχεδιασμού να ικανοποιεί το σύνολο των αιτουμένων από τις επιχειρήσεις επενδύσεων, η διεύθυνση της επιχείρησης διόγκωνε τις απαιτήσεις της σε επενδύσεις και υλικά. Επειδή τα υλικά κατέφθαναν σχεδόν πάντα με καθυστέρηση, η διεύθυνση χρησιμοποιούσε μόνον ένα μέρος από αυτά για την υλοποίηση του πλάνου και αποθεματοποιούσε το άλλο είτε για να το έχει στη διάθεσή της για να αντιμετωπίσει τις επόμενες καθυστερήσεις στην προμήθεια είτε διότι το χρειάζονταν για να το ανταλλάξει με άλλα υλικά που της έλλειπαν καλύπτοντας έτσι τις ανάγκες άλλων επιχειρήσεων που αντιμετώπιζαν το ίδιο πρόβλημα και δρούσαν κατά τον ίδιο τρόπο. *Συνέπεια πρώτη:* Στο κεντρικό σχεδιασμό προβάλλονταν απαιτήσεις που μικρή σχέση είχαν με τις ανάγκες της παραγωγής. *Συνέπεια δεύτερη:* Ο κεντρικός σχεδιασμός φορτώνονταν με έξοδα που βαρύνουν τον κρατικό προϋπολογισμό.

Δεύτερο Στάδιο. Μαζί με τα υλικά η διεύθυνση έπρεπε να αποθεματοποιεί και εργατικό δυναμικό. Για τους ίδιους λόγους που ήδη αναφέραμε, δηλαδή επειδή η καθυστέρηση της παράδοσης υλικών δημιουργούσε για τις επιχειρήσεις αφόρητη στενότητα χρόνου ως προς την εκπλήρωση του πλάνου, οι διευθυντές υποχρεώνονταν να διατηρούν πλεονάζον εργατικό δυναμικό για να μπορούν, όταν τα υλικά θα παρεδίδοντο, να είναι σε θέση στο

μικρό χρονικό διάστημα που είχαν στη διάθεσή τους, να καλύψουν τις απαιτήσεις του πλάνου. *Συνέπεια πρώτη*: Ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού παρέμενε για μεγάλο χρονικό διάστημα αναξιοποίητο. *Συνέπεια δεύτερη*: Στην αγορά εργασίας δημιουργούνταν έλλειψη εργατικών χεριών. *Συνέπεια τρίτη*: Δημιουργία του μύθου της πλήρους απασχόλησης στον ‘υπαρκτό σοσιαλισμό’.

Τρίτο Στάδιο. Οι εργάτες που υπέφεραν από τις ελλείψεις και τις άσχημες συνθήκες ζωής και εργασίας είχαν συνειδητοποιήσει τη δύναμη που τους παρείχε αυτό το σύστημα της σπατάλης και αρνούσαν να υπακούσουν στις υποδείξεις της διεύθυνσης της επιχείρησης και της κομματικής και συνδικαλιστικής εκπροσώπησης. *Συνέπεια πρώτη*: Η πολυθρύλητη τάξη και η ιεραρχική εξάρτηση στα ολοκληρωτικά καθεστάτα αποδεικνύονταν μύθος, αφού και η επιχειρησιακή και η κομματική αλλά και η συνδικαλιστική ηγεσία, της οποίας η τύχη συνδέονταν με την επιτυχία του πλάνου, βρισκόνταν στα χέρια ανικανοποίητων εργατών. *Συνέπεια δεύτερη*: Οι δολιοφθορές, οι κλοπές, οι απουσίες, οι καταστροφές που προκαλούσαν οι δυσαρεστημένοι εργάτες, αύξαναν το κόστος της παραγωγής και επιβάρυναν ακόμη περισσότερο τον κρατικό προϋπολογισμό.

Ήταν, λοιπόν, αυτό το ίδιο το σύστημα που οδηγούσε σε εκτεταμένες ελλείψεις σε όλους τους τομείς της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών. Γι’ αυτό ο σύγγρος οικονομολόγος J. Kornai (1980) αποκάλεσε τις οικονομίες των σοσιαλιστικών χωρών ‘economies of shortage’ (οικονομίες των ελλείψεων)⁶. Το ίδιο αυτό σύστημα των ελλείψεων⁷ παρήγαγε τη διαφθορά, την πιο ορατή, μαζί με τις ελλείψεις, πλευρά της καθημερινής πραγματικότητας στις χώρες του ‘υπαρκτού σοσιαλισμού’. Για να μπορέσει π.χ. ο διευθυντής μιας επιχείρησης να επιτύχει μια πιο ευνοϊκή μεταχείριση από τις αρμόδιες προϊστάμενες αρχές έπρεπε να εξαγοράσει τους κατάλληλους ανθρώπους στις κατάλληλες θέσεις. Το ίδιο, όμως, έπρεπε να κάνει και ο απλός πολίτης, ο οποίος για να προμηθευτεί ένα οποιοδήποτε αγαθό ή υπηρεσία εν ελλείψει έπρεπε να εξαγοράσει εξαγοραζόμενος και ο ίδιος ... Διαφθορά σε όλα τα επίπεδα ως μέσον επιβίωσης (Simis 1982).

Ένα τέτοιο σύστημα, λοιπόν, παραγωγής ελλείψεων και καταπίεσης είχε ανάγκη, εκτός της ιδεολογικής και άλλων νομιμοποιητικών λειτουργιών, προπάντων στο υλικό επίπεδο. Τουλάχιστον για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, εκτός από τις απειλές και υπονομεύσεις που προήρχοντο από το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα και μέχρι ενός ορισμένου σημείου συσπειρώναν το εσωτερικό μέτωπο, η καθημερινότητα απαιτούσε την ικανοποίηση των βασι-

κών αναγκών: τροφή, στέγη, ένδυση, παιδεία, περίθαλψη, εργασία. Η μη ικανοποίηση των αναγκών αυτών στα χρόνια που είχαν προηγηθεί είχε αυξήσει σε μεγάλο βαθμό τη νομιμοποιητική τους σημασία για το σύστημα. Στην ικανοποίηση αυτών των βασικών αναγκών ήταν εξ αρχής προγραμματισμένο όλο το σύστημα του 'υπαρκτού σοσιαλισμού'.

Ένα σύστημα, γράφει η Verdery (1993: 7), 'που ισχυρίζεται ότι ικανοποιεί τις ανάγκες των πολιτών αναδιανέμοντας, πρέπει να ελέγχει τεράστια αποθέματα πόρων προς αναδιανομή'. Η συγγραφέας προβαίνει σε μια σημαντική για την κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' και των αιτιών της κατάρρευσής του διαπίστωση, διακρίνοντας μεταξύ της εγγενούς οικονομικής λογικής του καπιταλισμού και της αντίστοιχης του σοβιετικού τύπου σοσιαλισμού. Η οικονομική λογική του καπιταλισμού, υποστηρίζει, είναι κατ' εξοχήν παραγωγική, διότι στοχεύει στη συσσώρευση κεφαλαίου με σκοπό να το επενδύσει και να διευρύνει, έτσι, τις βάσεις της παραγωγικής του δραστηριότητας, να εκσυγχρονίσει και να βελτιώσει την ποιότητα των προσφερομένων αγαθών και υπηρεσιών, να κατακτήσει νέες αγορές και συνακόλουθα να μεγιστοποιήσει το κέρδος. Αντίθετα στην εγγενή λογική του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' δεν ανήκει ούτε το κέρδος ούτε η συσσώρευση κεφαλαίου· στην εγγενή λογική του οικονομικού συστήματος των κομμουνιστικών χωρών ανήκε η συσσώρευση μέσω παραγωγής. Ο 'υπαρκτός σοσιαλισμός' λοιπόν βασιζόταν όχι στην παραγωγή πλούτου, αλλά στην αναδιανομή του υπάρχοντος πλούτου (Hübner 1993). Η εξασφάλιση των απαραίτητων, των αναγκαίων αγαθών για όλους, υπήρξε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στην περίοδο των κλειστών οικονομιών της ανατολικής Ευρώπης μέχρι τη δεκαετία του '70, η κύρια πηγή νομιμοποίησης του συστήματος (Börösz 1992). Όμως, από ένα σημείο της εξέλιξης και μετά οι φυσικοί και ανθρωπίνι πόροι δεν μπορούσαν πλέον να καλύψουν τις ανάγκες διεύρυνσης της παραγωγής, ενώ οι νέες τεχνικές της παραγωγής, τα νέα υλικά, ακόμη και οι νέες πρώτες ύλες που παρήγοντο και αντικαθιστούσαν τις παλιές φυσικές ύλες, γενικά οι νέες τεχνολογίες και η απαιτούμενη τεχνογνωσία για να παραχθούν και να εξελιχθούν, απαιτούσαν τεράστιες επενδύσεις, τις οποίες το οικονομικό σύστημα της αναδιανομής δεν ήταν σε θέση να χρηματοδοτήσει.

Οι αδυναμίες αυτές του οικονομικού συστήματος των χωρών της ανατολικής Ευρώπης ήλθαν στην επιφάνεια όταν στις αρχές της δεκαετίας του '70 οι κομμουνιστικές χώρες υποχρεώθηκαν να ανοιχτούν στις διεθνείς αγορές. Τότε αποδείχθηκε πόσο δύσκολο ήταν, για τους λόγους που αναφέραμε, να

αναπτύξουν και να εκσυγχρονίσουν μόνες τους ή σε συνεργασία με τις άλλες χώρες της COMECON τις παραγωγικές τους δομές. Παρά το δανεισμό τεράστιου όγκου κεφαλαίων από τις διεθνείς χρηματαγορές που ξεπερνούσε τα 90 δισεκατομμύρια δολάρια και παρά την εισαγωγή αγαθών και τεχνολογίας, οι χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' δεν μπόρεσαν να καλύψουν το αναπτυξιακό και τεχνολογικό χάσμα που τις χώριζε από τις καπιταλιστικές χώρες, ούτε να ξεπεράσουν τις εγγενείς αδυναμίες του οικονομικού τους συστήματος.

Πολιτικός καπιταλισμός

Μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της ανατολικής Ευρώπης, στη διεθνή δημοσιότητα άρχισε με απορία και αυξανόμενο ενδιαφέρον να καταγράφεται ένα απρόσμενο γεγονός. Στην αναγκαστική φυγή από τη διατεταγμένη οικονομία του υπαρκτού σοσιαλισμού και στις δρομολογούμενες διαδικασίες ιδιωτικοποίησης των κρατικών επιχειρήσεων ως νέοι ιδιοκτήτες εμφανίζονταν τα παλαιά μέλη της νομενκλατούρας, τα οποία μπορεί με την κατάρρευση της κομματικής κυριαρχίας να έχασαν την πολιτική εξουσία, κατέκτησαν όμως σε σύντομο χρονικό διάστημα μέρος της οικονομικής εξουσίας στη νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε. Στη Σοβιετική Ένωση, μάλιστα, τα μέλη της κομμουνιστικής νομενκλατούρας όχι μόνο μετεβλήθηκαν σε ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων, αλλά μετά την κατάρρευση του ολοκληρωτικού συστήματος και της εκ των άνω επιβληθείσας πολιτικής της διαφάνειας αποκαλύφθηκε ότι ήταν ένα τμήμα της κομμουνιστικής νομενκλατούρας που ήλεγχε την προσοδοφόρο δεύτερη οικονομία, προπάλτων όμως τη μαύρη αγορά, την αποκαλούμενη τρίτη οικονομία, ενώ η έξαρση των οικονομικών εγκλημάτων και των κάθε είδους παρανομιών που συνόδευσε την κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος ακριβώς σ' ένα τμήμα αυτής της νομενκλατούρας κατελογίζετο (*Newsweek*, December 1994).

Ήταν η πολωνός κοινωνιολόγος J. Staniszkis (1991) που έστρεψε το ενδιαφέρον της επιστήμης σε ένα φαινόμενο που έμελλε να παίξει καθοριστικό ρόλο και να διαμορφώσει αποφασιστικά τους όρους της μετάβασης από το καθεστώς του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' στον καπιταλισμό, από το σύστημα δηλαδή της κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80 περισσότεροι ερευνητές προερχόμενοι κυρίως από τις κομμουνιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης

(Burawoy 1985, Campenau 1988, Szokolczai/Horvath 1992 κ.λπ.) επιστούν την προσοχή της επιστήμης σε μια εξέλιξη στο εσωτερικό των χωρών του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' που προκάλεσε η αναγκαία ένταξή τους στο διεθνή καταμερισμό εργασίας και οι κάθε είδους οικονομικές συνεργασίες μεταξύ των κρατικών επιχειρήσεων των χωρών αυτών και των πολυεθνικών-καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Οι συνεργασίες αυτές προκάλεσαν σε μικρό χρονικό διάστημα μια όσμωση των συμφερόντων της κομματικής νομενκλατούρας που ήλεγχε το εξωτερικό εμπόριο και των συμφερόντων των πολυεθνικών εταιριών που συνεργάζονταν μαζί της. Παίροντας ως παράδειγμα τις εμπειρίες από τις εξελίξεις της δεκαετίας του '80 στην Πολωνία και αξιοποιώντας τη γνώση παρόμοιων εξελίξεων στην Ουγγαρία και τη Σοβιετική Ένωση η Staniszkis βλέπει στο παραπάνω γεγονός της όσμωσης των συμφερόντων ενός μέρους της νομενκλατούρας με το ξένο κεφάλαιο να δημιουργείται ένα ρήγμα στο εσωτερικό των κομμουνιστικών χωρών και να εκδηλώνεται στη σφαίρα της ηγεμονίας, στη σφαίρα της οικονομίας και στη σφαίρα του ίδιου του πολιτικού συστήματος του 'υπαρκτού σοσιαλισμού'. Οι εξελίξεις στο εσωτερικό και εξωτερικό προκάλεσαν μια σταδιακή διάβρωση των δομών του συστήματος και έφεραν, όπως δείξαμε προηγουμένως, αναστάτωση στους θεσμούς με αποτέλεσμα από ένα χρονικό σημείο και μετά να αρχίσει να διαμορφώνεται μια άλλη τάξη πραγμάτων ή ένα άλλο σύστημα μέσα στο σύστημα του 'υπαρκτού σοσιαλισμού'. Σ' αυτές τις χώρες, η αδυναμία της κεντρικά διευθυνόμενης οικονομίας να προβλέψει τις ανάγκες και να λάβει εγκαίρως τα κατάλληλα μέτρα ικανοποίησής τους όπως και το καθεστώς των διαρκών και σε όλα τα επίπεδα ελλείψεων, επέβαλαν μια σταδιακή μεταφορά αρμοδιοτήτων και την ενίσχυση ιδιωτικών πρωτοβουλιών, μέσα στα πλαίσια του συστήματος, που στόχευαν: στην κάλυψη των αναγκών και την έγκαιρη προσαρμογή στις συντελούμενες γενικότερες εξελίξεις με την παράλληλη, όμως, διατήρηση των σχέσεων κυριαρχίας στη βάση της συστημικής λογικής.

Η Staniszkis διακρίνει στις ρυθμίσεις αυτές δύο τάσεις: η μία αφορά το εμπόριο και η άλλη την παραγωγή. Και στις δύο περιπτώσεις επιχειρούνται διάφοροι συνδυασμοί πολιτικής/κομματικής εξουσίας και κεφαλαίου. Στο εμπόριο ιδιωτικές εταιρείες που ελέγχονται από το κράτος, αναλαμβάνουν την ευθύνη της διακίνησης των γεωργικών, κυρίως, προϊόντων μεταξύ των χωρών του σοσιαλιστικού μπλόκ αλλά και των δυτικών χωρών. Οι ιδιωτικές αυτές εταιρείες παρουσιάζουν, σε σύγκριση με τις κρατικές εταιρείες εμπορίου, μεγαλύτερη ευελιξία και αποτελεσματικότητα, ενώ απολαμβάνουν της εμπιστοσύνης των ιδιωτών εταίρων, ιδίως στις δυτικές αγορές. Εκείνο που

συνθέτει τη μοναδικότητα αυτών των ιδιωτικών εταιρειών είναι ότι, συνήθως, ιδρύονται και διευθύνονται από στελέχη των κρατικών επιχειρήσεων που παράγουν τα προς εμποριάν αγαθά. Το καθεστώς αυτό της διπλής αρμοδιότητας των διευθυντικών στελεχών τους επιτρέπει να επιτυγχάνουν ευνοϊκές συμφωνίες για τις ιδιωτικές τους επιχειρήσεις (αφού κανένας άλλος δε διαθέτει τις γνώσεις, τις εμπειρίες και τις γνωριμίες που έχει ο διευθυντής της επιχείρησης που παράγει το εμπορεύσιμο αγαθό) και επιπλέον να χρησιμοποιούν τα τεχνικά και όποια άλλα μέσα διαθέτει η επιχείρηση (εγκαταστάσεις, εξοπλισμός, γραφεία, μεταφορικά μέσα κλπ.), φορτώνοντας τα έξοδα στο κράτος, ενώ τα κέρδη από τις δραστηριότητες της εταιρείας καρπώνονται οι διευθυντές, οι μέτοχοι και οι εργαζόμενοι σ' αυτές. Το κόστος που δημιουργεί για τις κρατικές επιχειρήσεις η λειτουργία αυτών των ιδιωτικών εταιρειών μετακυλίεται στην επιχείρηση και απ' αυτήν στον κρατικό προϋπολογισμό. Το όφελος για το κράτος περιορίζεται ακριβώς στην αποτελεσματικότερη και ταχύτερη διακίνηση των αγαθών και στην αξιοποίηση του μη χρησιμοποιούμενου ανθρώπινου δυναμικού και του τεχνικού υλικού. Το ίδιο φαινόμενο της δημιουργίας ιδιωτικών εταιρειών, που ανήκουν σε κρατική επιχείρηση, παρατηρήθηκε και στον τομέα της παραγωγής αγαθών. Ιδρύονται εταιρείες οι οποίες αναλαμβάνουν την υποχρέωση να παράγουν με έξοδα της κρατικής επιχείρησης και έξω από τις αναβλητικές και χρονοβόρες διαδικασίες του πλάνου αγαθά και υπηρεσίες που αδυνατεί να παράγει η κρατική επιχείρηση. Και σ' αυτή την περίπτωση είναι τα διευθυντικά στελέχη της κρατικής επιχείρησης, που συνήθως είναι και μέτοχοι της ιδιωτικής εταιρείας, εκείνοι που αποφασίζουν να χρησιμοποιήσουν τα κάθε είδους μέσα που διαθέτει η επιχείρηση 'κοινωνικοποιώντας' τα έξοδα και 'ιδιωτικοποιώντας' τα κέρδη.

Στις αποφάσεις τους αυτές οι διευθυντές παραμένουν ανεξέλεγκτοι, ενώ απολαμβάνουν και της υποστήριξης των εργαζομένων, οι οποίοι πολλές φορές απασχολούνται στην ιδιωτική εταιρεία προερχόμενοι από την κρατική επιχείρηση, με την οποία όμως διατηρούν εργασιακή σχέση. Αυτού του είδους ο συνδυασμός πολιτικής εξουσίας και κεφαλαίου επιβλήθηκε σταδιακά σ' ένα μεγάλο μέρος του κύκλου παραγωγή-εμπορία αγαθών και οδήγησε σε ένα σύστημα μέσα στο σύστημα του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' που η Staniszkis ονόμασε 'πολιτικό καπιταλισμό'. Τα αποτελέσματα αυτής της εξέλιξης ήταν διφορούμενα: Από τη μια η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η δημιουργία ιδιωτικών εταιρειών βοήθησε να καλυφθούν εν μέρει ορισμένες χρόνιες ελλείψεις, να επιτευχθεί η εισαγωγή προϊόντων υψηλής τεχνολογίας

και η πρόσβαση στις διεθνείς αγορές, να χρησιμοποιηθεί ο εν πολλοίς αναξιοποίητος εξοπλισμός και να επανεπταχθεί στην παραγωγική διαδικασία το αδρανές εργατικό δυναμικό και βέβαια να εισαχθεί ξένο κεφάλαιο. Επιπλέον τα κέρδη που πραγματοποιούνταν αύξαναν το εισόδημα των απασχολομένων στις ιδιωτικές εταιρείες και τόνωναν την κίνηση στη δεύτερη οικονομία. Από την άλλη μεριά αρνητικές ήταν οι επιπτώσεις στον κρατικό προϋπολογισμό, τον οποίο επιβάρυναν με τη μετακύλιση των εξόδων των ιδιωτικών εταιρειών στα ταμεία των κρατικών επιχειρήσεων, οι εκτεταμένες καταχρήσεις δημόσιου πλούτου, η φοροδιαφυγή, γεγονόςτα δηλαδή που οξύναν το έτσι και αλλιώς οξύτατο πρόβλημα της δημόσιας διαφθοράς.

Ένα ακόμη πρόβλημα που συνόδευσε τις εξελίξεις αυτές ήταν το αδιευκρίνιστο νομικό καθεστώς των ιδιωτικών εταιρειών. Η κατάσταση που περιγράψαμε πιο πάνω προκάλεσε σοβαρά ρήγματα στο καθεστώς της πάσαι ποτέ ενιαίας νομενκλατούρας και διέρρηξε τη συστημική και θεσμική της συνοχή. Με άλλα λόγια η κυβερνώσα κομματική ελίτ διεσπάστηκε σε δύο, τουλάχιστον, μέρη: σ' εκείνο που διατηρούσε την πολιτική εξουσία, ήλεγχε τα μέσα βίας και στηριζόταν στις δυνάμεις καταστολής, διατηρώντας το ενδιαφέρον του για την επιβίωση του καθεστώτος του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' και σ' εκείνο των διευθυντικών στελεχών των ιδιωτικών εταιρειών, που απέκτησαν πλούτο και προσβάσεις στις δυναμικές αγορές στο εσωτερικό των χωρών του ανατολικού μπλοκ, προπάντων όμως στις αγορές της καπιταλιστικής δύσης, και λίγο ενδιαφερόταν για τη διατήρηση του σοσιαλιστικού καθεστώτος. Στη βιβλιογραφία μάλιστα υποστηρίζεται ότι η κατάρρευση των καθεστώτων του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' συνειδητά επιδιώχθηκε από εκείνο το τμήμα της νομενκλατούρας που λειτούργησε στην εσωτερική αγορά ως διαμεσολαβητής των συμφερόντων των πολυεθνικών εταιρειών. Αυτές ήθελαν, λόγω της διαρκούς οικονομικής κρίσης στις καπιταλιστικές χώρες, να διευρύνουν το χώρο της δραστηριότητάς τους και να κατακτήσουν τις τεράστιες αγορές των κομμουνιστικών χωρών. Με μεγάλη προσοχή διατυπώνουν αυτή την άποψη, που φθάνει τα όρια μιας θεωρίας της συνωμοσίας, δύο ερευνητές που έχουν συνδέσει το όνομά τους με έγκυρες αναλύσεις των εσωτερικών εξελίξεων στις κομμουνιστικές χώρες (Szelenyi-Szelenyi, 1994).

Η εμφάνιση τελικά των ιδιωτικών αυτών εταιρειών, η σταδιακή υποχώρηση της δύναμης του πολιτικού τμήματος της νομενκλατούρας, η βαθμιαία απορρύθμιση και διάβρωση του κεντρικού σχεδιασμού, προπάντων όμως η αποδυνάμωση των κομμουνιστικών κομμάτων και η συρρίκνωση της ικανότητάς τους να ελέγχουν κυριαρχικά την αγορά εργασίας και τους διαύλους

επαγγελματικής ανέλιξης των εργαζομένων και συγχρόνως να παρακολουθούν την εν γένει συμπεριφορά των πολιτών επιβραβεύοντας του κομπορμιστές και τιμωρώντας τους διαφωνούντες, υπέσκαψαν τα θεμέλια της κομματικής/κρατικής εξουσίας και προετοίμασαν την πτώση της. Οι αλλαγές, εξάλλου, που συντελέστηκαν στις δομές της παραγωγής και του εμπορίου, απελευθέρωσαν από την κομματική εποπτεία ένα μεγάλο μέρος του πολιτικού και οικονομικού πεδίου. Από αυτό τελικά αναδείχθηκε η κοινωνία πολιτών, που από πολλούς υποστηρίζεται, όπως είδαμε, ότι οδήγησε τα καθεστώτα του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' στην τελική τους πτώση.

Το 'αρχιτεκτονικό σχέδιο'

Στις αναλύσεις που προηγήθηκαν επανειλημμένα αναφερθήκαμε στο ρόλο που έπαιξε η συγκεκριμένη σύλληψη του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού από τους Μαρξ και Ένγκελς· αναφερθήκαμε επίσης και στη σημασία που απέκτησε η όλη θεωρία του μαρξισμού για τη συγκρότηση και οργάνωση των χωρών του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' κατά το σοβιετικό πρότυπο, έτσι όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από τον Λένιν και αργότερα κωδικοποιήθηκε από τον Στάλιν στον 'Μαρξισμό-Λενινισμό'.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80, στη Σοβιετική Ένωση στην αρχή και στις υπόλοιπες κομμουνιστικές χώρες στη συνέχεια, άρχισε να απελευθερώνεται η θεωρητική συζήτηση και να τίθενται τα προβλήματα της σοσιαλιστικής θεωρίας και πράξης και ενώπιον των εσωτερικών εξελίξεων αλλά και ενώπιον των εξελίξεων στον υπόλοιπο κόσμο. Σ' όλη τη διάρκεια της περεστρόικα ένας αυξανόμενος αριθμός φιλοσόφων, κοινωνικών επιστημόνων, σχολιαστών της επικαιρότητας και πολιτών στράφηκε στο παρελθόν, προσπαθώντας να βρει τις αιτίες της αποτυχίας ενός συστήματος, του οποίου το επαναστατικό παρελθόν και η θεωρία που το εστήριζε, τόσες ελπίδες είχαν δημιουργήσει όχι μόνο στις χώρες της Σοβιετικής Ένωσης και του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' αλλά και σε ένα μεγάλο μέρος του υπόλοιπου κόσμου. Κατ' αρχάς οι εξηγήσεις εστιάστηκαν στις γνωστές μας αιτίες της έλλειψης των προϋποθέσεων για το σοσιαλισμό σε μια χώρα της ασιατικής δεσποτείας. Το να επιχειρείς, υπό τις προϋποθέσεις μιας καθυστερημένης αγροτικής χώρας, να υλοποιήσεις τις ιδέες του Μαρξ και του Ένγκελς, έγραφε ένας σοβιετικός φιλόσοφος, είναι 'σαν να θέλεις να πηδήξεις σε μια άδεια πισίνα' (Vodolazov)⁸. Όμως από πολλούς συγγραφείς γρήγορα αναγνωρίστηκε ότι οι ανταρχικές δομές, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, το μονο-

κομματικό κράτος, η πολιτική της απορρόφησης της κοινωνίας από το κράτος και το κόμμα, η κομμουνιστική νομενκλατούρα, οι διώξεις κ.λπ. είχαν την αφετηρία τους στο λενινισμό⁹. Αλλά και η κριτική στο Λένιν γρήγορα φάνηκε ότι δεν μπορούσε να εξηγήσει ούτε την πρωτοφανή αποτυχία στη Σοβιετική Ένωση και τις άλλες χώρες του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' (Litschew/Kegler: 1992) ούτε την αποτυχία όλων των μαρξιστικών-λενινιστικών κομμάτων απανταχού της γης. Γι' αυτό οι ερευνητές άρχισαν να αναζητούν την αιτία της καταστροφής στην αρχική ιδέα, στο 'αρχιτεκτονικό σχέδιο' του σοσιαλιστικού οικοδομήματος. Μια σοβαρή επιτροπή εμπειρογνομώνων, γράφει ο Ρώσος φιλόσοφος Α.Σ. Τσιπκό (1990: 28), για να ερευνήσει τις αιτίες για τις οποίες εμφανίστηκαν ρωγμές σε ένα πρόσφατα οικοδομημένο κτήριο, αρχίζει αναμφιβόλως την έρευνά της από τον έλεγχο του ίδιου του αρχιτεκτονικού σχεδίου και μόνο κατοπινά, και αφού έχει ήδη εξακριβώσει ότι το γενικό σχέδιο ήταν καθ' όλα εντάξει, προχωρεί στον έλεγχο της ποιότητας των κατασκευαστικών εργασιών, της ποιότητας των υλικών, της επαγγελματικής ειδίκευσης των κατασκευαστών, των εργατών κ.λπ. Σ' αυτόν τον έλεγχο του 'αρχιτεκτονικού σχεδίου', στο ίδιο δηλαδή το έργο του Μαρξ και του Ένγκελς, στρέφεται ένας ικανός αριθμός ερευνητών από όλες τις χώρες. Είναι αυτονόητο ότι για τις ατέλειες του αρχικού σχεδίου και τις ευθύνες που αυτό φέρει, για την τελική κατάρρευση του όλου οικοδομήματος, άρχισαν και συνεχίζονται με τη μεγαλύτερη δυνατή ένταση προπάντων στη Ρωσία.

Στις αναλύσεις που θα ακολουθήσουν εμείς δε θα επιδιώξουμε, βέβαια, τη μεταφορά ολόκληρης της συζήτησης που έχει αρχίσει στις πρώην κομμουνιστικές χώρες μεταξύ μαρξιστών-λενινιστών, κρατικών μαρξιστών, αντικομμουνιστών και αντιμαρξιστών ή των οπαδών της πολιτισμικής καθαρότητας του λαού. Αυτό που εμείς θα επιδιώξουμε είναι να παρουσιάσουμε κριτικά εκείνο το μέρος της συζήτησης που αναφέρεται στο 'αρχιτεκτονικό σχέδιο', στο μαρξισμό, και να αναρωτηθούμε μέχρι ποιου σημείου είναι δυνατόν, και αν μπορούν, γενικά, να αναζητηθούν οι αιτίες της αποτυχίας σε φιλοσοφικά σχέδια και προγράμματα. Βέβαια, και αυτό θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί, ήταν ακριβώς αυτά τα σχέδια και τα προγράμματα τα οποία επικαλούνταν οι πολιτικοί αλλά και οι 'ιδεολόγοι' αυτών των καθεστώτων, οι οποίοι ήθελαν με τον τρόπο αυτό είτε να δικαιολογήσουν είτε και να νομιμοποιήσουν πράξεις και παραλείψεις τους, οι οποίες πολλές φορές έρχονταν σε αντίθεση με τις επιθυμίες και τα συμφέροντα των λαών στους οποίους απευθύνονταν. Παρά το γεγονός ότι η αναγωγή μιας συγκεκριμένης πολιτικής σε θεωρητικά

συστήματα που διατυπώθηκαν σε προηγούμενες εποχές και εν αγνοία μελλοντικών καταστάσεων στα πλαίσια των οποίων θα γινόταν η προσπάθεια να εφαρμοστούν οι αρχές τους, δημιουργεί πολλά προβλήματα στη συναγωγή συμπερασμάτων, εν τούτοις πιστεύω ότι, τουλάχιστον επιστημονικά, μια τέτοια προσπάθεια δικαιολογείται, διότι αυτά ακριβώς τα θεωρητικά συστήματα είναι συγκροτημένα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν οι φορείς τους να εγείρουν την αξίωση της ισχύος και της ανάγκης της καθολικής τους εφαρμογής. Γνωρίζουμε ότι δεν ήταν μόνο οι μπολσεβίκοι και τα ευρωπαϊκά εργατικά/σοσιαλιστικά/κομμουνιστικά κόμματα που επιδίωκαν να στηρίξουν σε κάποιες ιδέες του Μαρξ και του Ένγκελς τους προγραμματικούς τους στόχους και την πολιτική την οποία κάθε φορά εφάρμοζαν, αλλά και οι Γάλλοι επαναστάτες του 1789 αναφέρονταν στον J.J. Rousseau και επικαλούνταν τη 'Γενική Βούληση' (Volonté Générale) για να στηρίξουν την επανάστασή τους και να δικαιολογήσουν το σύστημα του τρόμου που είχαν επιβάλει¹⁰. Αλλά και οι ίδιοι οι δημιουργοί αυτών των θεωρητικών συστημάτων πίστευαν στην ανάγκη και τη δυνατότητα της εφαρμογής τους. Η ιστορία είναι γεμάτη από προσπάθειες υλοποίησης ουτοπικών, θεωρητικών συστημάτων από τον Πλάτωνα μέχρι τον Owen, ενώ και ο ίδιος ο Μαρξ δεν άφηνε καμία αμφιβολία για την ανάγκη η θεωρία (του) να αποτελέσει οδηγητική αρχή για την επαναστατική πράξη. 'Το όπλο της κριτικής', έγραφε στην περίφημη Εισαγωγή στην Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου (1843) 'δεν μπορεί, βέβαια, να αντικαταστήσει την κριτική των όπλων, η υλική βία θα πρέπει να νικηθεί με την υλική βία και η θεωρία γίνεται υλική βία, όταν φθάσει στις μάζες. Η θεωρία είναι ικανή να φθάσει και να κατακτήσει τις μάζες, όταν αποδεικνύεται ad hominem και αποδεικνύεται ad hominem, όταν γίνεται ριζοσπαστική. Ριζοσπάστης σημαίνει να πιάνεις τα πράγματα στις ρίζες, αλλά για τον άνθρωπο η ρίζα είναι ο ίδιος ο άνθρωπος ...' (MEW, 1: 385).

Η συζήτηση μέσα στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση άρχισε συστηματικά από τις στήλες του περιοδικού *Voprosy Filosofii* (Προβλήματα Φιλοσοφίας) το 1990 θέτοντας στην επιστημονική κοινότητα το προκλητικό όσο και επίκαιρο ερώτημα: 'Είναι ο μαρξισμός νεκρός;' Εάν εξαιρέσει κανείς κάποιους φιλοσόφους που αρνούνταν να αποδεχθούν μια τέτοια υπόθεση και επέμεναν στην καθολικότητα της ισχύος των αρχών του μαρξισμού-λενινισμού, οι περισσότεροι Ρώσοι διανοούμενοι, που πήραν μέρος στη συζήτηση, έδειξαν σε ποιο βαθμό εν τω μεταξύ η ρωσική διάνοηση είχε αποστασιοποιηθεί από τις κωδικοποιημένες αρχές του μαρξισμού-λενινισμού. Ο σταλινισμός, παρά τις

θυελλώδεις παρεμβάσεις της Ν. Andreeva (1995: 288-96), καταδικάζεται απεριφραστα. Η ενασχόληση με το σταλινισμό φέρνει στο προσκήνιο το λενινισμό, στον οποίο διαπιστώνεται ότι προϋπήρχαν τα στοιχεία τα οποία αναδείχθηκαν αργότερα με τόσες καταστρεπτικές συνέπειες στη διάρκεια της σταλινικής κυριαρχίας.

Ένας μεγάλος αριθμός σοβιετικών διανοουμένων (Affanassijev, Nikiforov, Soloněn, Ol'sankij, Cipko, Subkin, Lisickin, Selyunin κ.ά.) συνεχίζει να αναζητεί τις αιτίες μέχρι ακριβώς τον Μαρξ και τον Ένγκελς. Αναφέρθηκα ήδη στην άποψη του φιλόσοφου Τσιπκό (Cipko), ο οποίος τονίζει ότι στις πραγματικές αιτίες της κατάρρευσης θα πρέπει να τις αναζητήσει κανείς στο αρχικό σχέδιο: στο μαρξισμό. Στο μεταφρασμένο και στα ελληνικά έργο του 'Οι Πηγές του Σταλινισμού', που δημοσιεύθηκε σε μια σειρά άρθρων στο περιοδικό Nauka i Zizn από το Νοέμβριο 1988 μέχρι το Φεβρουάριο 1989, ο Τσιπκό υποστηρίζει, ότι δε βοηθάει πια η μυθοποίηση του Στάλιν και η αναγωγή όλων των δεινών της σοβιετικής ιστορίας στη δική του περίοδο διακυβέρνησης, αλλά η αναζήτηση των αιτιών για το σταλινισμό και την τελική κατάρρευση όλων των κομμουνιστικών καθεστώτων θα πρέπει να φθάσει μέχρι το τέλος, στις πηγές του ολοκληρωτισμού. 'Εν αρχή ήταν ο Λόγος', γράφει ο Τσιπκό. 'Ήμαστε γι' αυτό υποχρεωμένοι να συσχετίσουμε το Λόγο αυτό, δηλαδή τον επιστημονικό σοσιαλισμό, με τις αντιλήψεις που είχε ο Στάλιν για την κολλεκτιβιστική κοινωνία'. Ο Τσιπκό αποκαλεί το σοσιαλισμό, που οικοδομήθηκε στη Σοβιετική Ένωση της δεκαετίας του '30, 'στρατωνικό σοσιαλισμό', και ανάγει, μεταξύ άλλων, τις αιτίες του, στην προσπάθεια κατάρρευσης της εμπορευματικής οικονομίας και της αγοράς, στις προϋποθέσεις δηλαδή που ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν απαραίτητες για την επικράτηση του σοσιαλισμού. Είναι ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Τσιπκό ότι χωρίς εξαίρεση σε όλες τις χώρες, του Ιράν του Αγιατολάχ Χομείνι μη εξαιρουμένου, ο αγώνας εναντίον της αγοράς και των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων πάντα στον ανταρχισμό, στην καταπάτηση των δικαιωμάτων και της προσωπικότητας του ανθρώπου, στην παντοδυναμία του διοικητικού-γραφειοκρατικού μηχανισμού (1990: 31-2). Ακόμη ο Τσιπκό διακρίνει στη θεωρία των ταξικών αγώνων και της δικτατορίας του προλεταριάτου (που ο Μαρξ θεωρούσε αναγκαία, ως μεταβατικό στάδιο, για το πέρασμα στο σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό¹¹), το σπέρμα της κατοπινής στυγνής δικτατορίας. Όμως, παρόλες τις φιλοσοφικές και θεωρητικές αλλά και τις πρακτικές συναρτήσεις που προκύπτουν μεταξύ μαρξισμού και ολοκληρωτισμού, ο Τσιπκό ομολογεί ότι τα λάθη του κλασι-

κού μαρξισμού ήταν λάθη ανθρώπινα, όμως οι αξίες του μαρξισμού είναι υπαρκτές και δεν είναι άλλες από τον πραγματικό ανθρωπισμό, την εμπιστοσύνη στις δημιουργικές δυνάμεις της εργατικής τάξης, της κάθε προσωπικότητας, όλης της ανθρωπότητας, στις οποίες όλοι πρέπει 'να πιστεύουμε και να υπερασπιζόμαστε' (43-4).

Ένα χρόνο αργότερα ο ίδιος ο Cirko (στο Litschev/Kegler 1990: 62,70), αναφερόμενος στους 'αιμοσταγείς κομμουνιστές ηγέτες' Στάλιν, Μάο, Χότσα, Τσαουσέσκου, Πολ Ποτ, Κιμ Ιλ Σουνγκ κλπ., τονίζει ότι ήταν η κομμουνιστική ιδεολογία 'που γέννησε αυτά τα τέρατα' και ότι οι ρίζες της δυστυχίας, της οικονομικής στασιμότητας και της βίας στην πολιτική ζωή σε όλες τις κομμουνιστικές χώρες θα πρέπει να αναζητηθεί στο μαρξιστικό δογματισμό.

'Η έλλειψη ανοχής από το Λένιν σε σχέση με τις πολιτικές ελευθερίες... προκύπτει προπάντων από τη μαρξιστική θεωρία της δικτατορίας του προλεταριάτου, από τη μαρξιστική πεποίθηση ότι τα αστικά/πολιτικά δικαιώματα και ελευθερίες, ο αστικός κοινοβουλευτισμός και η ελευθερία του τύπου θα έπρεπε να καταργηθούν στα πλαίσια της νικηφόρας σοσιαλιστικής επανάστασης'. Ήταν, λοιπόν, η κομμουνιστική ιδεολογία που 'προκάλεσε σε εβδομήντα χρόνια τόσες πολλές τερατώδεις καταστάσεις, όσες ο παλιός πολιτισμός της ατομικής ιδιοκτησίας δεν προκάλεσε σε τρεις αιώνες'.

Στην ίδια κατεύθυνση επιχειρηματολογεί και ο Nikiforov, ο οποίος βλέπει στο μαρξισμό ένα φιλοσοφικό σύστημα μεταξύ άλλων πολλών: του Δημόκριτου και του Επίκουρου, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, του Bacon και του Descartes, του Spinoza και του Leibniz, του Kant και του Hegel, που όμως διαφέρει από όλα αυτά, αφού επιβλήθηκε σε μια αχανή χώρα και διαμόρφωσε τις συνθήκες και τη ζωή των κατοίκων της σύμφωνα με τα θεωρητικά του πρότυπα. Στη Σοβιετική Ένωση συντελέστηκαν, κατά το Nikiforov, η σύγκλιση φιλοσοφικού συστήματος και καθημερινής πολιτικής πράξης, γεγονός που οδήγησε σε μετωπική αντιπαράθεση τους μαρξιστές με τους οπαδούς των άλλων φιλοσοφικών συστημάτων και στην υποκατάσταση της βίας στις πολιτικές αντιπαραθέσεις. Η διαπίστωση του N. Berdjaev, ήδη από το 1955 ότι 'το ρωσικό κομμουνιστικό κράτος είναι σήμερα ο μοναδικός τύπος ενός ολοκληρωτικού κράτους στον κόσμο, που χτίστηκε πάνω στη δικτατορία μιας κοσμοαντίληψης, ενός για όλο το λαό υποχρεωτικού ορθόδοξου δόγματος... που συμπίπτει ολόκληρη τη ζωή μιας αχανούς χώρας σε μια σιδηρά μεγγένη', ισχύει για το Nikiforov απόλυτα και μπορεί να εξηγηθεί, εν μέρει, ακριβώς με την ολοκληρωτική και βίαιη επιβολή των μαρξιστικών αρχών ή ορισμένων εξ αυτών κατάλληλα προσαρμοσμένων στις συνθήκες μιας χώρας του ασια-

τικοί δεσποτισμού. Γι' αυτό ο 'μυθοποιημένος μαρξισμός' δεν υπήρξε τίποτε άλλο παρά 'ο δίδυμος αδελφός του ολοκληρωτισμού' (στο Litschew/Kegler: 41, 44).

Στον 'προλεταριακό μεσσιανισμό' του Μαρξ, ένας άλλος φιλόσοφος, ο E. Ju. Solon'έν, βλέπει την αιτία των δεινών που επισωρεύτηκαν στη Σοβιετική Ένωση μετά από τη νίκη των μπολσεβίκων. Ήταν η σε ολόκληρο το έργο του Μαρξ περιορούσα αντίληψη περί της ιστορικής αποστολής του προλεταριάτου, που επειδή ακριβώς φορτώθηκε όλα τα δεινά της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αυτό μόνο ήταν σε θέση να αποτινάξει το ζυγό της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης και να ελευθερώσει μαζί με την εργατική τάξη όλες τις καταπιεζόμενες τάξεις. Αυτή η λυτρωτική αποστολή κλήθηκε στη Σοβιετική Ένωση να εκπληρώσει μια αριθμητικά ασθενέστατη και ιστορικά αδιαμόρφωτη βιομηχανική εργατική τάξη, η οποία τελικά ως μόνο μέσο επιβολής της δεν είχε παρά να επιλέξει τη βία και την τρομοκρατία, μέσα δηλαδή τα οποία απλόχερα έθετε στη διάθεσή της ο μεσσιανικός μαρξισμός. Ο Solon'έν παραθέτει από το έργο του Μαρξ πλήθος γνωστές αναφορές στη λυτρωτική αποστολή του προλεταριάτου, παραπέμπει όμως και σε ένα γεγονός που ελάχιστα έχει προσεχθεί στη βιβλιογραφία: Στο γεγονός δηλαδή ότι τη θέση του Μαρξ για το προλεταριάτο, την αντικειμενική του κατάσταση και την εξ αυτής απορρέουσα ιστορική του υπόσταση χαρακτηρίζει μια εγγενής αντίφαση. Από τη μια μεριά ο Μαρξ αναθέτει στο προλεταριάτο ένα μοναδικό, ιστορικό λυτρωτικό ρόλο, που κανείς φιλόσοφος στο παρελθόν δεν τόλμησε να αναθέσει σε μια τάξη, και από την άλλη μεριά διαπιστώνει στο προλεταριάτο ιδιότητες, οι οποίες αντικειμενικά καθιστούν την εργατική τάξη στον καπιταλισμό ακατάλληλη για την επιδίωξη και υλοποίηση τέτοιων στόχων. Ο Solon'έν υπογραμμίζει, κατ' αρχάς, ότι όταν ο Μαρξ το 1843 (Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung) μιλάει για το προλεταριάτο, σε καμιά περίπτωση δεν εννοεί το βιομηχανικό εργάτη, αλλά την τάξη εκείνη που προήλθε από τη διάλυση των μεσαιών τάξεων, δηλαδή το προλεταριάτο στο νεαρό Μαρξ αποτελείται από ένα συρφετό (Gesindel) αποπτωχευμένων και περιθωριοποιημένων μικροαστών. Αντίθετα στα Οικονομικά-Φιλοσοφικά Τετράδια (1844) ο Μαρξ αναγνωρίζει στον άνθρωπο, γενικά, τιτανικές ιδιότητες, που όμως χάνονται στην κατάσταση του μεροκαματιάρη, στην οποία έχει καταδικάσει τον εργάτη ο καπιταλισμός.

Σ' αυτόν όμως το στερημένο των ανθρωπίνων ιδιοτήτων εργάτη, ισχυρίζεται ο Solon'έν, ο Μαρξ αναθέτει τον ιστορικό ρόλο να οδηγήσει τον καπιταλισμό στον τάφο του, να γίνει ο νεκροθάφτης του. Αξίζει εδώ να παραθε-

σομε από το άρθρο του Solon'έν εκείνο το απόσπασμα που δείχνει τη λογική αντίφαση στην οποία, κατά τη γνώμη του, υποπίπτει ο Μαρξ στην προσπάθειά του: από τη μια να δείξει την αδιέξοδη κατάσταση στην οποία οδηγεί την πλειονότητα των ανθρώπων ο καπιταλισμός και από την άλλη να στηρίζει την a priori θέση του περί του ιστορικού ρόλου του προλεταριάτου. Σε ένα χείμαρο διαγνωστικής ανηλεότητας, γράφει ο Solon'έν, 'ο νεαρός Μαρξ μας παρουσιάζει έναν εργάτη που είναι καταδικασμένος σε ζώωδη εξαργίωση, σε ακραία βάνανση υποβάθμιση των αναγκών του'. Αλλά πως είναι δυνατόν, αναρωτιέται ο Solon'έν, 'αυτή η πνευματικά ξεπεσμένη μάζα ανθρώπινων όντων να οδηγήσει τον αγώνα για την καθολική χειραφέτηση; Αυτός ο νεοβάρβαρος, αυτός ο άνθρωπος-στομάχι, είναι προορισμένος να απελευθερώσει τον πολιτισμό από τα δεσμά της αλλοτριώσης; Αυτός ο όμοιος με τη μηχανή παραγωγός οφείλει να ξαναδώσει στην εργασία τη σημασία μιας γεμάτης αξία, αντικειμενικά δημιουργικής δραστηριότητας;' (στο Litschev/Kegler: 50, 54-5). Παρά το γεγονός ότι, όπως και ο Solon'έν υπογραμμίζει, ο Μαρξ διαφοροποίησε στη συνέχεια τη θέση του απέναντι στο προλεταριάτο αφού διέβλεψε πιο καθαρά τον ρόλο του στους ταξικούς ανταγωνισμούς και το συνέδεσε με την ωρίμανση των συνθηκών, εν τούτοις – και αυτό έχει μεγάλη σημασία – ήταν ακριβώς ο προλεταριακός μεσσιανισμός του νεαρού Μαρξ που επηρέασε περισσότερο το επαναστατικό κίνημα στη Ρωσία.

'Καταστροφισμός στην ερημνεία της ιστορικής εποχής, εσχατολογική αναμνηή μιας απόλυτης ανανέωσης της κοινωνικής ζωής που θα προκαλούσε η κοινωνικοποίηση της ιδιοκτησίας, μια λατρεία της αριστερής πολιτικής απόκλισης, όλα αυτά ξαναζούν στο ρωσικό επαναστατικό μαρξισμό ... Ολόκληρο το κοινωνικο-πολιτικό σχέδιο του Μαρξ επικεντρώθηκε στη δικτατορία του προλεταριάτου και αυτή η ίδια έγινε το κριτήριο της ρωσικής-μαρξιστικής ορθοδοξίας'. Η διαπίστωση στην οποία τελικά καταλήγει ο Solon'έν έχει, μετά από όσο αναφέρθηκαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ήταν η ιδεολογία του προλεταριακού μεσσιανισμού, υποστηρίζει, που στο πρώτο τρίτο του εικοστού αιώνα προμήθευσε τη νομιμοποίηση για τα ποιο πρωτόγονα, τα ποιο επιθετικά και τα ποιο βάρβαρα σχέδια για την μετάλλαξη της ρωσικής κοινωνίας.

Εάν, όμως, έτσι έχουν τα πράγματα, εάν δηλαδή ο προλεταριακός μεσσιανισμός διαμόρφωσε, μέχρι ενός σημείου, την πολιτική που ακολουθήθηκε στη Σοβιετική Ένωση στην αποφασιστική πρώτη εικοσαετία από τη νίκη των μπολσεβίκων, πώς εξηγείται τότε η μέχρι εκμηδένισης της ανθρώπινης προσωπικότητας, της ατομικής και της συλλογικής, πώς εξηγείται, θεωρητικά, η φρυσική εξόντωση τόνων εκατομμυρίων πολιτών, των κομμουνιστών-μπολσεβίκων και του μεγαλύτερου μέρους της ηγεσίας τους; Είναι γνωστό ότι η

Σοβιετική Ένωση και λόγω της καθυστέρησης των παραγωγικών της δομών και λόγω του εχθρικού περιβάλλοντος υποχρεώθηκε να 'οικοδομήσει το σοσιαλισμό σε μια χώρα', σε αντίθεση δηλαδή όχι μόνο με τη θεωρία αλλά και με συγκεκριμένα σχέδια των μπολσεβίκων. Η μεγάλη διένεξη Στάλιν-Τρότσκι ακριβώς εδώ εστιάζεται. Για ένα τέτοιο ιστορικό εγχείρημα έλλειπε παντελώς η ιστορική εμπειρία. Οι ρώσοι επαναστάτες έπρεπε να προχωρήσουν στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στη βάση ορισμένων παραδεδωμένων αρχών τις οποίες αντλούσαν από τη θεωρία, και η θεωρία αυτή δεν ήταν άλλη από το μαρξισμό-λενινισμό.

Αν είναι δυνατόν να καταγράψει κανείς τις βασικές αρχές αυτής της θεωρίας, θα μπορούσε να σταθεί, πρωτίστως, στην ανάγκη της δικτατορίας του προλεταριάτου, στην κρατικοποίηση των μέσων της παραγωγής και την με όλα τα μέσα εκβιομηχάνιση της χώρας. Οι δύο πρώτες αρχές (δικτατορία και κρατικοποίηση) εφαρμόστηκαν αμέσως. Οι δυσκολίες δημιουργήθηκαν στην υλοποίηση της τρίτης αρχής: της εκβιομηχάνισης. Αιτία των δυσκολιών αυτών ήταν, βέβαια, η έλλειψη των προϋποθέσεων για μια προσπάθεια εκβιομηχάνισης. Η μαρξική θεωρία, στην περίπτωση αυτή, προσέφερε πλούσιο υλικό, που αντλούσε όμως από την εξέλιξη του βιομηχανικού καπιταλισμού στην Ευρώπη, που χρειάστηκε, βέβαια, περισσότερο από τρεις αιώνες για να ολοκληρωθεί. Γι' αυτό έγιναν προσπάθειες, όσο ζούσε ο Λένιν, να αντιμετωπιστεί αυτό το πρόβλημα, ιδιαίτερα μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου και τη σταθεροποίηση της εξουσίας των μπολσεβίκων, με το συνδυασμό περισσότερων λύσεων: π.χ. η Νέα Οικονομική Πολιτική (NEP) αναγνώριζε την παράλληλη ύπαρξη περισσότερων τρόπων παραγωγής: τον κρατικό (σοσιαλιστικό), τον ιδιωτικό (καπιταλιστικό) και εκείνο της απλής εμπορευματικής παραγωγής, ενώ επέτρεπε, κατά ένα μέρος, τη λειτουργία της αγοράς στη βάση των αρχών της προσφοράς και της ζήτησης και αναγνώριζε την ανάγκη του χρήματος ενισχύοντας τη θέση του στις συναλλαγές και εισάγοντας το 'στάθερό ρούβλι'. Όμως αυτό ο τύπος 'μεικτής οικονομίας', παρά τις επιτυχίες που κατ' αρχάς είχε να επιδείξει, θεωρήθηκε προσωρινός, ενώ κοινή ήταν η πεποίθηση ότι όταν ξεπεραστούν οι δυσκολίες της μετάβασης θα έπρεπε να παραχωρήσει τη θέση του στον καθαρά σοσιαλιστικό, δηλαδή στην κρατικοποίηση της οικονομίας και την κατάργηση της αγοράς μέσω του κεντρικού σχεδιασμού.

Λόγω της τεράστιας έκτασης του αγροτικού τομέα (περίπου 85% των πολιτών της Σοβιετικής Ένωσης ζούσαν στην ύπαιθρο και στη συντριπτική τους πλειονότητα εργαζόνταν στην γεωργία) υποστηρίχθηκε μια άποψη, με

την οποία συνέδεσαν το όνομά τους δύο επιφανή στελέχη των μπολσεβίκων, ο Kamenev και ο Sinoven, ότι δηλαδή θα έπρεπε, στην αρχή, να ενισχυθεί η αγροτική παραγωγή, να γεφυρωθεί το χάσμα πόλης-υπαίθρου και να δημιουργηθεί η ανάγκη εκσυγχρονισμού της γεωργίας με αγροτικές μηχανές που θα παρήγαγε βέβαια ο κρατικοποιημένος τομέας της βιομηχανίας. Μ' αυτό τον τρόπο, υποστηρίζονταν, θα δημιουργούνταν εκείνο το πλεόνασμα που θα έπρεπε να επενδυθεί για να αναπτυχθεί και να εκσυγχρονιστεί ο βιομηχανικός τομέας της οικονομίας. Με τον τρόπο αυτό ο Kamenev και ο Sinoven πίστευαν ότι μπορούσαν να επιτευχθούν οι δύο βασικοί στόχοι των μπολσεβίκων: να διατηρηθεί η συμμαχία προλεταριάτου-αγροτιάς και να αντληθεί με ειρηνικά μέσα πλεόνασμα από τον αγροτικό τομέα. Το μειονέκτημα αυτής της στρατηγικής ήταν ότι ενίσχυε τη θέση των πλούσιων χωρικών, των κουλάκων, και αναβίωνε καπιταλιστικές σχέσεις στην ύπαιθρο που θα μπορούσαν να αποτελέσουν σοβαρό εμπόδιο όταν θα έφθανε η ώρα του αποφασιστικού άλματος στο σοσιαλισμό. Η άλλη άποψη που υποστηρίχθηκε από τον Τρότσκι και θεμελιώθηκε θεωρητικά από τον οικονομολόγο E. Preobrazenskij, ζητούσε να στραφεί η οικονομική πολιτική από την αρχή και με όλα τα μέσα στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Ο Τρότσκι, μάλιστα, ήδη το 1920 είχε καταθέσει ένα σχέδιο βιομηχανικής ανάπτυξης της Ρωσίας, το οποίο πρόβλεπε τη μετατροπή της χώρας σε ένα απέραντο στρατόπεδο, στο οποίο ο καθένας θα έπρεπε να νοιώθει 'στρατιωτής της εργασίας' και ως τέτοιος να αντιμετωπίζεται· δηλαδή κάθε αντίσταση ή άρνηση συμμόρφωσης με τους κανόνες να θεωρείται λιποταξία με τη στρατιωτική σημασία του όρου και να τιμωρείται ανάλογα.

Για τον Preobrazenskij το πρόβλημα που έπρεπε κατ' αρχάς να επιλυθεί ήταν αυτό της συσσώρευσης. Αναφερόμενος στο γνωστό 24 κεφάλαιο του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου του Μαρξ, ο Preobrazenskij υποστήριξε ότι όπως ο βιομηχανικός καπιταλισμός στα πρώτα στάδια της εξέλιξής του στηρίχθηκε στην πρωτογενή συσσώρευση, έτσι και ο σοσιαλισμός έχει ανάγκη της δικής του διαδικασίας πρωτογενούς συσσώρευσης. Επειδή όμως οι συνθήκες και οι καθυστερημένες δομές της Ρωσίας δημιουργούσαν διαφορετικούς όρους συσσώρευσης, γι' αυτό το επαναστατικό καθεστώς θα έπρεπε να στραφεί στην άντληση του πλεονάσματος εκεί που κυρίως παράγονταν: δηλαδή στον αγροτικό τομέα. Τελικά το σχέδιο του Preobrazenskij κατέληξε στην αποδοχή ενός είδους 'εσωτερικής συσσώρευσης' και υποκατάστασης της μεγάλης αγροτικής παραγωγής στο ρόλο που στην πρωτογενή καπιταλιστική συσσώρευση είχαν παίξει οι αποικίες (Ελλενστέιν 1976: 80 επ.). Βέ-

βια, στην αποικιοκρατία η απομύζηση πλούτου από τις αποικίες επιτυγχάνονταν 'με την ωμή βία'. Στο αποικιοκρατικό σύστημα χρησιμοποιείται η κρατική εξουσία, η συγκεντρωμένη και οργανωμένη δύναμη της κοινωνίας, για να προωθηθεί με ασφάλεια η διαδικασία μετατροπής του φεουδαρχικού στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και να συντομευθεί η διάρκεια αυτής της μετάβασης. Γι' αυτό ο Μαρξ θεώρησε τη βία ως τη μαμμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυφορεί μια νέα κοινωνία, γι' αυτό ο Μαρξ θεωρούσε τη βία μια κοινωνική δύναμη (*Das Kapital*, 1:779).

Αυτή την αποθέωση της βίας τη βρίσκομε ήδη με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο διατυπωμένη στην περίφημη σειρά άρθρων του Μαρξ στην αμερικανική εφημερίδα *New York Daily Tribune*, που δημοσιεύθηκαν από τον Ιούνιο μέχρι τον Ιούλιο 1853 και ως αντικείμενο είχαν τη βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες. Παρά το γεγονός ότι ο Μαρξ περιγράφει με τα πιο μελανά χρώματα την πολιτική της Αγγλίας στην Ινδία, καταλήγει στη διαπίστωση ότι τελικά το κύριο πρόβλημα ήταν 'αν η ανθρωπότητα μπορεί να εκπληρώσει τον προορισμό της (!) χωρίς ριζοσπαστική επαναστατικοποίηση των κοινωνικών συνθηκών στην Ασία. Εάν όχι, τότε η Αγγλία, όποια εγκλήματα και αν έκανε, ήταν ακριβώς το μη συνειδητό (!) ενεργούμενο της Ιστορίας αφού προκάλεσε αυτή την επανάσταση' (*MEW*, 9: 133). Χωρίς περιστροφές εδώ ο Μαρξ δέχεται τη διάπραξη των εγκλημάτων των άγγλων αποικιοκρατών σε βάρος του πληθυσμού των αποικιών, αφού κάτι τέτοιο προκαλούσε τη διάλυση των καθυστερημένων δομών της ασιατικής δεσποτείας 'που έκαναν τον άνθρωπο πειθήνιο όργανο των προλήψεων, υποταγμένο σκλάβο παραδοσιακών κανόνων ...' (*MEW*, 1: 132).

Ο σκοπός, λοιπόν, αγιάζει τα μέσα; Ναι, θα απαντούσαν χωρίς δισταγμό και ο Μαρξ και ο Ένγκελς, να απάντησαν και οι μπολσεβίκοι από το Λένιν μέχρι και τους επιγόνους του. Ο *Preobrazenskij* στο βιβλίο του *Novaia Ekonomika* (Νέα Οικονομική) που κυκλοφόρησε το 1926, ακριβώς την καθυστέρηση των παραγωγικών δομών της Ρωσίας προβάλλει ως επιχείρημα για να δείξει την ανάγκη το επαναστατικό καθεστώς να πραγματοποιήσει αυτό το ίδιο, με όλα τα μέσα που διαθέτετε, και, βέβαια, με τη βία, την 'πρωτογενή σοσιαλιστική συσσώρευση'. Το αναγκαίο όμως για την πρωτογενή συσσώρευση στο σοσιαλισμό κεφάλαιο, ελλείψει αποικιών, θα έπρεπε να αντληθεί από τον αγροτικό τομέα, γεγονός που, όπως είδαμε, έχετε σε δοκιμασία τη συμμαχία αγροτών-εργατών, πάνω στην οποία στηρίχθηκε στην αρχή το σοβιετικό καθεστώς. Για το λόγο αυτό έπρεπε να ενισχυθεί η δικτατορία του προλεταριάτου. Αυτό, όμως, σήμαινε την ενίσχυση της εξουσίας

εκείνης της φράξιας μέσα στο κομμουνιστικό κόμμα, που έβλεπε τη λύση των προβλημάτων του σοβιετικού καθεστώτος στην με όλα τα μέσα εκβιομηχάνιση της οικονομίας, και μάλιστα στη βάση της μεγάλης βιομηχανικής επιχείρησης. Η φράξια αυτή, η οποία επικεφαλής είχε τον Στάλιν, τελικά προχώρησε στη βίαια κολλεκτιβοποίηση της αγροτικής παραγωγής εξαφανίζοντας την τάξη των κουλάκων και κατόπιν στράφηκε στην εντατική εκβιομηχάνιση της χώρας. Παρά το γεγονός ότι η βίαιη κολλεκτιβοποίηση των ετών 1929-31 αποτέλεσε τη μεγαλύτερη και την πιο ορανωμένη γενοκτονία στην ευρωπαϊκή ιστορία (τα θύματά της υπολογίζονται στα 10 εκατομμύρια¹²), εν τούτοις ακόμη και στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία γίνεται προσπάθεια να δικαιολογηθούν τα μέσα ενώπιον του επιδιωκόμενου στόχου. Αναφερόμενος στον Pρεοβραζενσκij ο Hennicke (1974: 87-8) υποστηρίζει ότι ο ρώσος οικονομολόγος γνώριζε ότι η προσπάθεια της εκβιομηχάνισης 'έπρεπε να συνδεθεί με "κοινωνικά κόστη"· συγχρόνως, όμως, εκτίμησε κατά ιστορική ανάλογο τρόπο τα "κόστη" αυτά με μια ιστορική αναδρομή "στην πρωτογενή καιταλιστική συσσώρευση" και την πορεία των αστικών επαναστάσεων'. Προφανώς ο Hennicke υπονοεί ότι τελικά τα 'υπολογιζόμενα' θύματα της πρωτογενούς σοσιαλιστικής συσσώρευσης, όσο μεγάλοι και αν ήταν ο αριθμός τους, σε σύγκριση με τα θύματα της πρωτογενούς καιταλιστικής συσσώρευσης θα περιοριζόνταν σε 'λογική' έκταση. Ο ίδιος δεν κρύβει τον θαυμασμό του για την 'ομάδα του Στάλιν' στην οποία ανήκει 'η ιστορικά επιτυχημένη επιλογή', πρώτα να προχωρήσει στην κολλεκτιβοποίηση και ύστερα στην εκβιομηχάνιση. Και βέβαια, ομολογεί ο Hennicke, ο τρόπος που επιχειρήθηκε η κολλεκτιβοποίηση είχε αδυναμίες και 'η χρήση βίας είχε συνέπειες για την κοινωνική εξέλιξη της Σοβιετικής Ένωσης'. Για να μπορεί, όμως, κανείς να εκτιμήσει την ομάδα του Στάλιν, συνεχίζει ο Hennicke, 'θα πρέπει να αναφερθεί στην ... πολιτικά οξυμένη και οικονομικά απελπιστική κατάσταση της χώρας στη διάρκεια της δεύτερης περιόδου της Νεάς Πολιτικής Οικονομίας'.

Σ' ένα μεγάλο μέρος της ρωσικής βιβλιογραφίας που ήδη έχουμε παραθέσει, έντονα κάνει την παρουσία της μια τάση που επιχειρεί να αποκαταστήσει ένα είδος ιστορικής συνέχειας μεταξύ της θεωρίας, έτσι όπως αυτή διατυπώθηκε στο έργο του Μαρξ και του Ένγκελς και της συγκεκριμένης πολιτικής περάσματος του σοσιαλισμού που εφαρμόστηκε από τους μπολσεβίκους. Στο πλήθος των αναλύσεων που εν τω μεταξύ έχουν δει το φως της δημοσιότητας κυριαρχεί η αντίληψη ότι τίποτα από όλα όσα εφαρμόσαν στην πράξη οι μπολσεβίκοι από το Λένιν μέχρι το Στάλιν και τους επιγόνους τους

αλλά και καμία από τις εναλλακτικές λύσεις που πρότεινε η αντιπολίτευση (Trotsky, Preamble, Bukharin, Kamenev, Sinoven κλπ.) δεν έρχονταν σε ουσιαστική αντίθεση με τις προϋποθέσεις που η θεωρία (μαρξισμός-λενινισμός) θεωρούσε απαραίτητες για να επιβληθεί ο σοσιαλισμός. Ο Τσιπκό φθάνει μάλιστα στο σημείο να υποστηρίξει ότι όλοι οι μαρξιστές: δογματικοί, ρεβιζιονιστές, ορθόδοξοι και ό,τι άλλο υπήρξε, όλοι τελικά αντιλούσαν από την ίδια πηγή και όλοι το ίδιο σχέδιο ήθελαν να εφαρμόσουν. Ο Τσιπκό μάλιστα υποστηρίζει ότι 'στις αντιλήψεις για τους τελικούς στόχους των σοσιαλιστικών μετασχηματισμών στην οικονομία δεν υπήρχαν διαφορές όχι μόνο ανάμεσα στον Στάλιν και τους άλλους ηγέτες του κόμματος, όπως λ.χ. τον Λ. Τρότσκι, Γ. Ζινόβιεφ και τον Α. Καμένεφ, αλλά και με τον πιο θανάσιμο εθχρό του, τον οππορτουνιστή και ρεβιζιονιστή Καρλ Καούτσκι. Αυτός ο τελευταίος, παρά το ότι τασσόταν εναντίον της σταλινικής βίαιης κολλεκτιβοποίησης, διατηρούσε εν τούτοις την πίστη του στη δυνατότητα μη εμπορευματικής και μη υποκεμενικής στους νόμους της αγοράς παραγωγής' (Τσιπκό 1990: 35). Έφταιγε, λοιπόν, το 'αρχιτεκτονικό σχέδιο' για τα εγκλήματα του σταλινισμού και για την τελική κατάρρευση του κομμουνισμού; Εάν και από πολλές πλευρές μια τέτοια άποψη προβάλλεται χωρίς να γίνεται πάντα άμεση αναγωγή των αποτυχιών του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' στο έργο του Μαρξ και του Ένγκελς, εντούτοις δεν μπορούμε να αρνηθούμε το γεγονός ότι η βία ως μαμμή της νέας κοινωνίας, η δικτατορία του προλεταριάτου, ο ηγετικός ρόλος του κομμουνιστικού κόμματος, η κατάρρευση της αγοράς και η αντικατάστασή της από την κεντρικά σχεδιαζόμενη οικονομία, αλλά και η κολλεκτιβιστική αντίληψη της υποχρεωτικής ομάδας, αυτά και άλλα πολλά που απετέλεσαν τη βάση της λειτουργίας των κομμουνιστικών καθεστώτων, βρίσκονται καταγεγραμμένα ως οι όροι του περάσματος στο σοσιαλισμό και την αταξική κοινωνία στο έργο του Μαρξ και του Ένγκελς.

Το πρόβλημα παραμένει

Η επιστημονική συζήτηση για το ρόλο του 'αρχιτεκτονικού σχεδίου', για την 'ευθύνη' που μπορεί να καταλογιστεί όχι μόνο στον κωδικοποιημένο 'μαρξισμό-λενινισμό' αλλά και στο ίδιο το έργο των θεμελιωτών του 'επιστημονικού σοσιαλισμού' μόλις έχει αρχίσει. Αναφερθήκαμε στις συζητήσεις που διεξάγονται στις πρώην κομμουνιστικές χώρες, ιδιαίτερα στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Αλλά και η κοινωνική επιστήμη στις δυτικές χώρες σε καμία περίπτωση δε δείχνει ότι αγνοεί τα προβλήματα που θέτει στην ιστο-

ρική αποτίμηση της σοσιαλιστικής θεωρίας το 'αρχιτεκτονικό σχέδιο'. Η πλειονότητα των πρώην μαρξιστών, γράφει ο von Beyme (1996:11), 'είναι έτοιμη να καταλογίσει την αποτυχία του υπαρκτού σοσιαλισμού και στη θεωρία', ενώ ο Perkin (1996: 128 επ.) υπογραμμίζει ότι ήταν ο Μαρξ που πίστευε ότι στη σοσιαλιστική/κομμουνιστική κοινωνία όταν η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής θα έχει καταργηθεί, οι ταξικές αντιθέσεις θα πάψουν να υπάρχουν ως τέτοιες. Αλλά και ο Yakovlev, ένας εκ των σημαντικότερων συμβούλων του Γκορμπατσόφ και μέλος του Πολιτικού Γραφείου, δήλωνε σε μια συνέντευξή του στο BBC (8.10.1991, στο Lane 1996: 171) ότι:

'στο τέλος ο μαρξισμός μας οδήγησε στην άβυσσο, στην οπισθοδρόμηση και στην καταστροφή της συνειδήσής μας... Καθένας στη γη γνωρίζει ότι ο μαρξισμός είναι προ πάντων η θεωρία της κατάργησης και της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και των υλικών, θεσμικών και πνευματικών βάσεων του δυτικού πολιτισμού ... 'Όσο καιρό ζούσε ο Μαρξ παρέμεινε πιστός στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, αυτόν τον οδηγό για το προλεταριάτο να καταστρέψει κάθε τι που μέχρι τώρα προστάτευε την ατομική ιδιοκτησία'.

Είναι αλήθεια ότι στο άρθρο μας αυτό επικεντρώσαμε την προσοχή μας κυρίως σε αποτελέσματα ερευνών και σε μελέτες που τα τελευταία δέκα περίπου χρόνια έχουν δει το φως της δημοσιότητας στις χώρες του πρώην 'υπαρκτού σοσιαλισμού', ιδιαίτερα στη Ρωσία. Νομίζουμε ότι η επιλογή μας αυτή δικαιολογείται, μεταξύ άλλων, και από το γεγονός ότι περισσότερο από κάθε άλλον είναι οι ερευνητές στις πρώην κομμουνιστικές χώρες εκείνοι που έχουν στη διάθεσή τους το απαραίτητο εμπειρικό υλικό. Είναι η μελέτη αυτού του υλικού που μπορεί να αναδείξει τις αιτίες που οδήγησαν σ' αυτήν την χωρίς προηγούμενο αποτυχία ενός συστήματος, χαρακτηριστικό στοιχείο του οποίου ήταν ότι στη θεωρία ήγειρε την αξίωση της καθολικής του ισχύος και αποδοχής και στην πράξη υποσχόταν ότι με την επικράτηση των αρχών του η ανθρωπότητα θα διέβαινε το κατώφλι της προϊστορίας στο οποίο ευρίσκετο για να εισέλθει θριαμβευτικά στο πεδίο της πραγματικής της ιστορίας. Το γεγονός ότι η εξέλιξη οδήγησε σε αποτελέσματα διαμετρικά αντίθετα από εκείνα που στη θεωρία διαγραφόταν αποτελεί ένα πρόβλημα που η κοινωνική επιστήμη καλείται να αντιμετωπίσει. Με τη μελέτη μας αυτή ελπίζουμε να προκαλέσουμε ένα γόνιμο διάλογο, πολύ περισσότερο που στην Ελλάδα τα προβλήματα της σοσιαλιστικής θεωρίας και πράξης συζητούνταν μέχρι πρόσφατα μέσα σε μια ατμόσφαιρα που φόρτιζαν οι συνέπειες του εμφυλίου πολέμου στην αρχή και της στρατιωτικής δικτατορίας στη συνέχεια.

Είναι αλήθεια ότι μετά την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων

οι ραγδαίες εξελίξεις που συντελούνται στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες από τη μια και οι δυσκολίες που συνοδεύουν τις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης από την άλλη έλκουν περισσότερο το ενδιαφέρον της δημοσιότητας. Παρόλα αυτά, πεποιθήσή μας είναι ότι οι αιτίες της αποτυχίας της μεγαλύτερης και της πιο συγκεκρωμένης ουτοπίας της ιστορίας, της κομμουνιστικής ουτοπίας, ποτέ δε θα πάψει να προκαλεί το ενδιαφέρον της επιστήμης και της έρευνας.

Σημειώσεις

1. Συνειδητά δε χρησιμοποιώ τον κρατούντα όσο και 'εύθραστο' (Habermas) όρο 'υπαρκτός σοσιαλισμός', διότι από τις μέχρι τώρα εφαρμογές της λενινιστικής εκδοχής του κομμουνισμού (μαρξισμός-λενινισμός) αλλού περισσότερο, αλλού λιγότερο παντού προέκυψαν οι ίδιες καταστρεπτικές συνέπειες. Ο όρος υπαρκτός σοσιαλισμός ήταν από τα ίδια τα κομμουνιστικά καθεστώτα επιλεγμένος για να τονίσει ότι αυτό που μέχρι τότε ήταν δυνατόν να επιτευχθεί επιτεύχθηκε μεν αλλά δεν ήταν αυτό που ο κομμουνισμός πραγματικά επιδίωκε: διητηρείτο δηλαδή, πέρα από τις όποιες παραμορφώσεις, παρεκτροπές, εγκλήματα κλπ., του 'υπαρκτού' ο στόχος της κομμουνιστικής κοινωνίας, έτσι όπως αυτή την επιθυμούσαν και τη φαντάστηκαν οι ιδεαλιστές του κομμουνισμού και οι ρομαντικοί οπαδοί του στο μεταπολεμικό κόσμο. Στις αναλύσεις που θα ακολουθήσουν, ο 'υπαρκτός σοσιαλισμός' που κατέρρευσε, θα αντιμετωπιστεί ως αυτό που πραγματικά ήταν στη θεωρία και την πράξη: ως κομμουνισμός. Γι' αυτό κάθε φορά που ο όρος αυτός εκ των πραγμάτων και από τις ανάγκες του κειμένου θα χρησιμοποιείται, θα τοποθετείται σε εισαγωγικά για να υποδηλώνει τη διαφορά μου με μια λεκτική κατασκευή (ο Βαηγο την ονομάζει 'αμυντική διατύπωση') που επιβλήθηκε μεν στο δημόσιο, γραπτό και προφορικό, λόγο, δεν μπόρεσε όμως να πείσει για το πραγματικό νοηματικό του περιεχόμενο.

2. Αναφέρεται στο *Meier*, 1990: 6-7.

3. Ο.π.

4. Όταν ο Στάλιν, γράφει ο Djilas (1963: 49), το 1936 παρουσιάξε στο σοβιετικό λαό το νέο σύνταγμα, ανακοίνωσε και το τέλος της 'τάξης των εκμεταλλευτών'. Αλλά ήταν η καπιταλιστική τάξη και οι άλλες τάξεις του παλαιού καθεστώτος που έπαψαν να υπάρχουν, 'στη θέση τους όμως εμφανίστηκε μια νέα τάξη, όμοια της οποίας η ιστορία δεν είχε γνωρίσει στο παρελθόν'.

5. Ο Kornai (1993: 178 επ.) διακρίνει μεταξύ 'πρώτης' και 'δεύτερης' οικονομίας. Η *πρώτη οικονομία* αποτελείται από τις κρατικές υπηρεσίες, τους επίσημα αναγνωρισμένους μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς, τις κρατικές επιχειρήσεις και τους συνεταιρισμούς. Η *δεύτερη οικονομία* είναι το σύνολο του επίσημου και ανεπίσημου ιδιωτικού τομέα ... Η *πρώτη οικονομία* είναι η σφαίρα την οποία η ... ορθόδοξη ερμηνεία θεωρούσε ως το γνήσιο "σοσιαλιστικό" τομέα, τη *δεύτερη οικονομία* την ταξινομούσε ως "μη σοσιαλιστική". Από τη 'δεύτερη' οικονομία διακρίνεται η 'τρίτη' οικονομία, η οποία όταν αναφέρεται στη βιβλιογραφία σχετίζεται περισσότερο με την 'παραοικονομία' (Markus στο Nove, 1991: 84).

6. Παρουσιάζεται, γράφει ο Kornai σε μια άλλη του μελέτη (1993: 195-6), 'υπερβάλλουσα

ζήτηση σε πολλές αγορές ... συνοδευόμενη από ουρές στα καταστήματα, υποχρεωτική υποκατάσταση σε αγαθά λιγότερο επιθυμητά αλλά διαθέσιμα, υποχρεωτική αναβολή αγορών και αποταμίευση ... Παρουσιάζεται επίσης υπερβάλλουσα ζήτηση για επενδυτικούς πόρους, για ξένο συνάλλαγμα και στις πιο εκβιομηχανισμένες σοσιαλιστικές οικονομίες εμφανίζεται και έλλειψη εργατικού δυναμικού. Υπάρχουν διαχεόμενες επιδράσεις: η ελλειμματική προσφορά εισροών προκαλεί αδιέξοδα που καθυστερούν την παραγωγή και δημιουργούν ελλείψεις αλλού. Η αναξιοπιστία των παραδόσεων εξωθεί την "αποθεματοποίηση" εισφορών. Η έλλειψη προκαλεί την έλλειψη".

7. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ στενότητας (scarcity) και έλλειψης (shortage). Στενότητα υφίσταται όταν η ζήτηση υπερβαίνει την προσφορά αγαθών, ενώ η διαπίστωση ελλείψεων αναφέρεται σε μια κατάσταση στην οποία τα άτομα δεν μπορούν να αποκτήσουν αυτό που θέλουν ή χρειάζονται εκτός, βέβαια, αν έχουν χρήματα, Nove, ό.π., σ. 76.

8. Αναφέρεται από τον Cirko, 1992: 68.

9. Βλ. την πρόσφατη δημοσίευση ρωσικών απορρήτων εγγράφων (Pipes, 1996), από τα οποία ο Λένιν αναδεικνύεται ως μια ιδιαίτερα βίαιη και εγκληματική προσωπικότητα.

10. Είναι τρομακτικό, γράφει ο H. Heine στο τρίτο βιβλίο της πραγματείας του Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland, 'όταν τα σώματα που εμείς δημιουργήσαμε απαιτούν από εμάς μια ψυχή. Πολύ πιο φοβιστικό, τρομακτικό και φοβερό είναι όμως όταν εμείς δημιουργήσουμε μια ψυχή και αυτή απαιτεί από εμάς ένα κορμί και μ' αυτή της την απαίτηση μας καταδιώκει. Η ιδέα που εμείς είχαμε αποτελεί μια τέτοια ψυχή και δε μας αφήνει σε ησυχία μέχρι που να της δώσουμε ένα κορμί, μέχρι που να της εξασφαλίσουμε την αισθητή της μορφή. Η ιδέα θέλει πράξη, ο λόγος θέλει να ενσαρκωθεί. Και ω του θαύματος! ο άνθρωπος, όπως ο θεός της Βίβλου, χρειάζεται να εκφέρει μόνο μια ιδέα και να την δημιουργήσει ο κόσμος, γίνεται φως ή γίνεται σκότος, οι θάλασσες χωρίζονται από τη γη, άγρια κτήνη κάνουν μάλιστα την εμφάνισή τους. Ο κόσμος αποτελεί τη σφραγίδα της λέξης... Ο Ροβεσπιέρος δεν ήταν τίποτε άλλο παρά το χέρι του Ρουσό, το μεταβαμμένο χέρι που από την αγκαλιά του χρόνου ανέδειξε το κορμί που ο Ρουσό είχε δημιουργήσει. Ο συνεχής φόβος που βασάνιζε τη ζωή του Ρουσό, ίσως να προερχόταν από το γεγονός ότι στη σκέψη του αισθανόταν ποιας μαμμής τη βοήθεια οι ιδέες του χρειαζόταν για να ενσαρκωθούν στον κόσμο'.

11. Διεξοδικά για το ρόλο της δικτατορίας του προλεταριάτου στο πέρασμα προς τον κομμουνισμό βλ. Katsoulis, 1975.

12. Αυτός ο αριθμός είναι απλώς ενδεικτικός. Σύμφωνα με τον Schubkin (1990:41-5), τα θύματα της περιόδου της αποκοιλακοποίησης ανέρχονταν σε 10 έως 13 εκατομμύρια, συνυπολογιζόμενων και των έμμεσων απωλειών που προκλήθηκαν εάν στους νεκρούς προστεθούν και οι δημογραφικές απώλειες από τη μείωση των γεννήσεων. Ο ίδιος ο συγγραφέας αναφερόμενος στα εκατομμύρια των θυμάτων του εμφυλίου πολέμου, της αποκοιλακοποίησης, της σταλινικής θηριωδίας, των δύο πολέμων κλπ. παραπέμπει σε μια δήλωση του μεγάλου Σοβιετικού Γενετικού και Εθνολόγου L. W. Kruschinski, ο οποίος ζητούσε να συνυπολογιστούν στα θύματα των διαφόρων γενοκτονιών στην πρόσφατη ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης και οι 'ποιοτικές' απώλειες στον πληθυσμό. Να υπολογιστεί δηλαδή το γεγονός ότι οι απώλειες των δυναμικοτέρων και υγιεστέρων στοιχείων του σοβιετικού πληθυσμού (νέοι, επιστήμονες, διανοούμενοι κλπ.) είχαν σαν αποτέλεσμα την ποιοτική μείωση του 'γενετικού πλούτου' (Genofonds), πράγμα που επέδρασε αρνητικά στη γενετική σύνθεση των επόμενων γενεών.

Ο πόλεμος που διεξήγαγε το κράτος εναντίον του ίδιου του του λαού, γράφει ο Schubkin, 'οδήγησε όχι μόνο στην απώλεια του ενεργητικότερου και πλέον ανεξάρτητου μέρους του πληθυσμού και στην εξαφάνιση της παραδοσιακής πίστης, του πολιτισμού, των αξιών και της ηθικής... το επιζήσαν μέρος του πληθυσμού υπέστη τέτοια πίεση από ψέμματα, υποκρισία και απειλές, ώστε και οι πιο ανθεκτικοί άνθρωποι κατάντησαν σακάτηδες ... Υπήρχε προφανώς μια τέτοια έκταση της βίας που συνθλίβει τη ραχοκοκαλιά του καθενός ... Και αυτό το σταλινικό μοντέλο έζησαν δωδεκάδες λαοί στη Σοβιετική Ένωση και το εξωτερικό. Δυστυχώς το αποτέλεσμα ήταν παντού το ίδιο'.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Adreeva, N. (1995). 'I Cannot Forgo My Principles', στο Dallin, Lapidus (eds.), σ. 288-96.
- Bahro, R. (1977). *Die Alternative. Zur Kritik des Realexistierenden Sozialismus*, Köln, Frankfurt/M. Europäische Verlagsanstalt.
- Beitz, E., Erb, M., Kramer, E. (1990). *Anatomie eines Totalitären Systems. Publizistik aus der Sowjetunion 1987-1989*. Leipzig und Weimar: Kiepenheuer.
- Beyme, K. (1989). *Theorie der Politik im Zeitalter der Transformation*, PVS, Sonderheft, 26, 9-29.
- Bialer, S. (1989). Domestic and International Factors in the Formation of Gorbachev's Reforms, *Journal of International Affairs*, 2, 283-97.
- Böröcz, J. (1992). Dual Dependency and Property Vacuum. Social Change on the State Socialist Semiperiphery, *Theory and Society*, 1, 77-104.
- Βοσλένσκυ, Μ. (1981). *Η Νομενκλατούρα. Οι Προνομιούχοι της Σοβιετικής Ένωσης* (πρόλ. J. Ellenstein). Αθήνα: Νεοεκδοτική.
- Campeanu, P. (1980). *The Syncretic Society*. White Plains, N.Y.: M.E. Scharp.
- Cipko, A.S. (1992). Sind unsere Prinzipien Gut?, στο Litschew/Kegler (Hrg.), 60-129.
- Dallin, A., Lapidus, G.W. (eds.) (1995). *The Soviet System. From Crisis to Collapse*. Westview Press (αναδημοσίευση 61 άρθρων σοβιετικών, κυρίως, αναλυτών).
- Deppe, R., Dubiel, H., Rödel, U. (1991). *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*, Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Djilas, M. (1957). *The New Class. An Analysis of the Communist System*. New York.
- (1990). Eine Revolutionäre Demokratische Vision von Europa, στο *Europa-Archiv*, 7, 225-32.

- Ελληνιστέιν, Ζ. (1976). *Ιστορία του Σταλινικού Φαινομένου*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Gellner, E. (1996). *Η Κοινωνία Πολιτών και οι Αντιπαλοί της*. Συνθήκες Ελευθερίας (εισ. Β. Γεωργιάδου), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Grossman, Gr. (1977). 'The "Second Economy" of the USSR', *Problems of Communism*, XXVI, 5, 25-40.
- Hechter, M. (1987). *Principles of Group Solidarity*. Berkeley: University of California Press.
- (1994). 'Theoretical Implications of the Demise of State Socialism', στο *Theory and Society*, 2, 155-67.
- Hennicke, P. (1974). 'Theorie der "Ursprünglichen Sozialistischen Akkumulation" und die Agrarfrage in Rußland Ende der Zwanziger Jahre', P.W. Schulze (Hrg.), Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag 29-88.
- (Hrg.) (1973). *Probleme des Sozialismus und der "Uebergangsgesellschaften* Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Hosking, G.A. et al (1992). *The Road to Post-Communism*. London: Pinter Publishers.
- Hübner, K. (1993). 'Osteuropa als Neuer "Hinterhof" Westeuropas', στο C. Jakobeit, A. Yenäl (Hrg.), 541-65.
- Jakobeit, C., Yenäl, A. (Hrg.) (1993). *Gesamt-Europa. Analysen, Probleme und Entscheidungsperspektiven* Opladen: Leske+Budrich.
- Katsoulis, I. (1975). *Sozialismus und Staat. Demokratie, Revolution und Diktatur des Proletariats im Austromarxismus*. Meisenheim am Glan.
- Kolakowski, L. (1980). *Main Currents of Marxism*, τόμ. 3, Oxford: Clarendon Press.
- Kornai, J. (1980). *Economics of Shortage*. North-Holland, Amsterdam.
- (1993). *Όραμα και Πραγματικότητα, Κράτος και Αγορά*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Kumar, K. (1992). 'The Revolutions of 1989: Socialism, Capitalism and Democracy', *Theory and Society*, 3, 309-56.
- (1993). 'Civil Society: An Inquiry into the Usefulness of an Historical Term', στο *British Journal of Sociology*, 3, 375-95.
- Kuran, T. (1992). 'Now Out of Never', *World Politics*, τ. 1, σ. 8-48.
- Kuvacic, I. (1993). 'The Rise and the Fall of New Class', *International Journal of Politics, Culture and Society*, 1, 5-17.
- Lane, D. (1996). *The Rise and Fall of State Socialism*.
- LeDonn, J.P. (1993). 'The Ruling Class: Tsarist Russia as the Perfect Model', *International Social Science Journal*, 136.

- Lipset, S.M., Bense, G. (1994). 'Anticipations of the Failure of Communism', *Theory and Society*, 2, 169-210.
- Litschew, A., Kegler, D. (Hrg.) (1992). *Abschied vom Marxismus. Sowjetische Philosophie im Umbruch*, Reinbek: Rowolts Enzyklopädie.
- Malia, M. (1995). 'To the Stalin Mausoleum', Dallin, Lapidus (eds.), 649-73.
- Mandel, E. (1973). 'Zehn Thesen zur Sozialökonomischen Gesetzmässigkeit der Uebergangsgesellschaft zwischen Kapitalismus und Sozialismus', Hennicke (Hrg.), 15-37.
- Marx-Engels-Werke (MEW). Berlin: Dietz Verlag. Marx, C., Engels, F.
- Meier, A. (1990). 'Abschied von den Sozialistischen Ständegesellschaft', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 16-17, 3-14.
- Nikiforov, A.L. (1992). 'Wird der Marxismus die Perestroika Ueberleben?', Litschew, Kegler (Hrg.), σ. 31-48.
- Nove, A. (1991). *The Economics of Feasible Socialism Revisited*, Harper Collins Akademie.
- Ol'sanskij, D.V. (1992). 'Die Sozialpsychologie des "Schräubchen"', Litschew, Kegler (Hrg.), 175-98.
- Olson, M. (1997). *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης* (πρόλ. Η. Κατσούλη), Αθήνα: Παπαζήση.
- Perkin, H. (1996). *The Third Revolution. Professional Elits in the Modern World*, London- New York: Routledge.
- Pipes, R. (1984). *Survival is not Enough*, Simon and Schuster. New York.
- (1996). *The Unkown Lenin. From the Secret Archive*, New Haven-London: Yale University Press.
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market. Political and Economic Reform in Eastern Europe and Latin America*. New York: Cambridge University Press.
- Reykowski, J. (1994). 'Why Did the Collectivist State Fall?', *Theory and Society*, 2, 233-52.
- Roth, G. (1987). *Politische Herrschaft und Persönliche Freiheit. Heidelberger Max Weber-Vorlesungen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Ruffmann, K.H. (1973). *Sowjetrußland*, Weltgeschichte des 20. Jhr., τόμ. 8, DTV, München.
- Scheuch, E. (1990). Der Real Verfallende Sozialismus, στο *MERKUR*, 6, 472-82.
- Schubkin, W. (1990). Schwerer Abschied, στο Beitz et al, 26-73.
- Schulze, P.W. (Hrg.) (1974). *Uebergangsgesellschaft: Herrschaftsform und*

- Praxis am Beispiel der Sowjetunion*, Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Selyunin, V. (1996). Sources, στο Dallin, Lapidus (eds.), 271-79.
- Simis, K. (1982). *USSR: The Corrupt Society*, New York Simon and Schuster.
- Solov'ëv, E.Ju. (1992). 'Die Illusion des Proletarischen Messianismus', Litschew, Keglér (Hrg.), 48-59.
- Staniszki, J. (1991). *The Dynamics of Breakthrough in Eastern Europe*, Berkeley: University of California Press.
- Szakolczai, A., Horvath, A. (1992). 'Political Instructors and the Decline of Communist in Hungary: Apparatus, Nomenklatura and the Issue of Legacy', *British Journal of Political Science*, 21, 469- 88.
- Szelenyi, I., Szelenyi, B. (1994). 'Why Socialism Failed: Toward a Theory of System Breakdown - Causes of Desintegration of East European State Socialism', *Theory and Society*, τ. 2, σ. 211-32.
- Τσιπικό, Α.Σ. (1990). *Οι Πηγές του Σταλινισμού*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Verdery, K. (1993). 'What Was Socialism and Why Did it Fail?' *Contents*, 1, 1-23.
- Walder, A.G. (1994). 'The Decline of Communist Power: Element of a Theory of Institutional Change', *Theory and Society*, 2, 297-323.
- Weber, M. (1984). 'Der Sozialismus', M. Weber *Gesamtausgabe*, τόμ. 15, Tübingen.
- (1980). *Gesammelte Politische Schriften* (PS). Tübingen.
- Wittfogel, K. (1981). *Die Orientalische Despotie. Eine Vergleichende Untersuchung Totaler Macht*. Frankfurt/M-Berlin-Wien: Ulstein.

*Η συγγραφή της μελέτης αυτής ολοκληρώθηκε την άνοιξη 1997. Για το λόγο αυτό δεν έχω λάβει υπόψη τη διεθνή συζήτηση που προκάλεσε η δημοσίευση της 'Μαύρης Βίβλου του Κομμουνισμού' (St. Courtois et al. *Le Livre noir du communisme*, édition R. Laffort, Paris 1997).*